

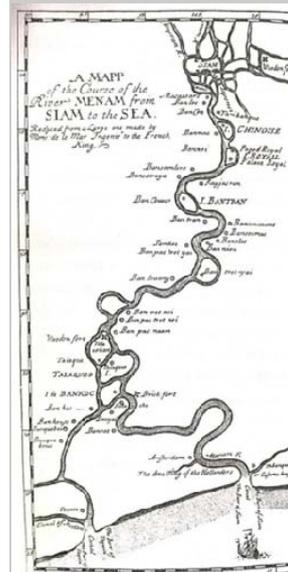
พระอุโบสถและพระวิหารสมัยอยุธยา  
ตอนปลาย - รัตนโกสินทร์ตอนต้น  
ในพื้นที่คลองอ้อมนนท์ จังหวัดนนทบุรี\*  
(The Ubosathas and Viharas of  
Late Ayutthaya and Early  
Rattanakosin Periods at Khlong  
Aomnon, Nonthaburi Province)

ปัทมา เจริญกรกิจ\*\*  
(Pattama Charoengorngit)  
สมคิด จิระทัตสนกุล\*\*\*  
(Somkid Jiratassanakul)

\* บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของวิทยานิพนธ์ หัวข้อ “พระอุโบสถและพระวิหารสมัยอยุธยาตอนปลาย - รัตนโกสินทร์ตอนต้น ในพื้นที่คลองอ้อมนนท์ จังหวัดนนทบุรี” วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร ปีการศึกษา 2558.

\*\* นักศึกษาระดับปริญญาโท คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร (Master student, Department of Architecture, Silpakorn University).

\*\*\* รองศาสตราจารย์ คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร (Associate Professor, Department of Architecture, Silpakorn University).



บทความวิจัย

วิชาการ

## บทคัดย่อ

บทความนี้มุ่งเน้นการศึกษาถึงรูปแบบและวิธีการสร้างสรรค์ รวมทั้งหน้าที่การใช้งานของพระอุโบสถและพระวิหารสมัยอยุธยาตอนปลายถึงรัตนโกสินทร์ตอนต้นในพื้นที่คลองอ้อมนนท์ จังหวัดนนทบุรี โดยศึกษาทั้งข้อมูลจากงานสถาปัตยกรรมและข้อมูลทางสังคม ศาสนา และวัฒนธรรมความเป็นอยู่ซึ่งสัมพันธ์กับการตั้งถิ่นฐาน อย่างไรก็ตามการกำหนดอายุการสร้างพระอุโบสถและพระวิหารเป็นเพียงการกำหนดอายุโดยสังเขป เนื่องจากปัญหาด้านข้อมูลและหลักฐานที่ไม่สมบูรณ์ทั้งในแง่ของประวัติการสร้างและการบูรณะ

พระอุโบสถและพระวิหารกรณีศึกษามีจำนวนทั้งหมด 23 วัด 24 อาคาร โดยแบ่งออกเป็น 4 กลุ่ม คลองอ้อมนนท์เป็นพื้นที่ซึ่งมีความสำคัญเพราะเป็นแม่น้ำเจ้าพระยาสายเก่า และยังคงความสำคัญมาโดยตลอดด้วยความอุดมสมบูรณ์และมีความสะดวกในการคมนาคมทางเรือ เกิดเป็นพื้นที่อยู่อาศัยที่สัมพันธ์ไปกับเส้นทางน้ำเป็นชุมชนริมน้ำขนาดใหญ่และมีวัดเป็นศูนย์กลางชุมชน ที่มีการอยู่อาศัยมาตั้งแต่ครั้งอดีตถึงปัจจุบัน

รูปแบบอาคารที่พบมากที่สุดในพื้นที่กรณีศึกษา คือ อาคารที่มีรูปแบบการทำพะไลด้านหน้า - หลัง หรือที่เรียกว่า เฟิงหน้า และพบว่าแม้รูปแบบอาคารส่วนใหญ่ในพื้นที่จะมีรูปแบบร่วมเดียวกัน แต่มีรายละเอียดในการสร้างสรรค์และหน้าที่การใช้งานที่แตกต่างกันไป อันเกิดจากปัจจัยทางประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมในพื้นที่ย่อย ซึ่งมีความเจริญและการพัฒนาในรูปแบบของตนเอง สิ่งเหล่านี้สะท้อนผ่านงานสถาปัตยกรรมอย่างมีนัยยะสำคัญ

**คำสำคัญ:** พระอุโบสถ, วิหาร, คลองอ้อมนนท์, จังหวัดนนทบุรี, รูปแบบสถาปัตยกรรม

## ABSTRACT

This article examines the architectural style, design and function of twenty four religious buildings, namely Ubosatthas and Viharas, situated within twenty three Buddhist temples located alongside the historical community of Khlong Aomnon in Nonthaburi Province. Presumably constructed during the late Ayutthaya and early Rattanakosin periods, the buildings are divided into four groups based on their location along Khlong Aomnon. Information on architecture, society, religious and culture within these areas were collected.

Findings revealed that Khlong Aomnon, originally part of the old Chao Phraya River, has become a central settlement for several large communities due to its fertility and accessibility to varying modes of water transportation. Temples were placed as the center of communal life with “Palai”, a lean-to roof or mono-pitched roof in the front or rear end of Ubosatthas and Viharas. Even though the lean-to roof feature is commonly found in these areas, there are some differences in details of the buildings due to historical and cultural elements in each area; these elements have often been found to have significant influence on the architectural styles, decorative details and function of the buildings.

**Keywords:** Ubosatha, Vihara, Khlong Aomnon, Nonthaburi Province, Architecture

## บทนำ

จังหวัดนนทบุรีเป็นพื้นที่ซึ่งมีความสำคัญมาตั้งแต่ครั้งอดีต เนื่องจากตั้งอยู่บริเวณดินดอนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำเจ้าพระยา ทางตอนเหนือของกรุงเทพฯ ด้วยสภาพพื้นที่ซึ่งเป็นที่ราบลุ่มมีแม่น้ำเจ้าพระยาไหลผ่าน อีกทั้งยังมีคูคลองจำนวนมาก ทั้งที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติและที่ขุดขึ้นใหม่เชื่อมโยงเป็นโครงข่ายติดต่อกัน ทำให้มีแหล่งน้ำปริมาณมากเพียงพอต่อการยังชีพและเพาะปลูก ถือเป็นด่านสำคัญก่อนที่จะเดินทางไปค้าขายกับต่างประเทศหรือก่อนเดินทางขึ้นไปยังกรุงศรีอยุธยา และด้วยเหตุนี้ พื้นที่นี้จึงมีความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกับกรุงศรีอยุธยา กรุงธนบุรี และกรุงรัตนโกสินทร์มาโดยตลอด เกิดการสืบเนื่องและการเชื่อมโยงทางประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมจากอยุธยามาสู่พื้นที่ รวมทั้งการสร้างงานพุทธสถาปัตยกรรมตามเส้นทางของลำน้ำ

ตั้งแต่มีปรากฏหลักฐาน วัดในบริเวณคลองอ้อมนนท์ส่วนใหญ่มีประวัติการสร้างมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา บางวัดมีอายุเก่าแก่ไปถึงในสมัยอยุธยาตอนต้น - ตอนกลาง แต่โดยส่วนใหญ่แล้วหลักฐานที่ยังพอหลงเหลืออยู่ในปัจจุบันจะเป็นวัดในสมัยอยุธยาตอนปลายจนกระทั่งถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น งานสถาปัตยกรรมโดยเฉพาะในเขตพุทธาวาสของวัด บางแห่งยังคงสภาพเดิมอยู่ บางแห่งถูกบูรณะเปลี่ยนแปลงไปตามความนิยมในภายหลัง บางแห่งแม้จะได้รับการบูรณะไปบ้างแต่ก็ยังคงสภาพเค้าโครงและรูปทรงตามลักษณะของงานศิลปกรรมสมัยอยุธยาตอนปลาย รวมทั้งวัดที่มีประวัติการสร้างและบูรณะในสมัยกรุงธนบุรี หรือช่วงสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์หลายแห่ง ก็ยังคงปรากฏรูปแบบของงานศิลปกรรมที่น่าสนใจ และด้วยตามระบบความเชื่อของสังคมไทยในอดีตนั้น วัดเป็นศูนย์กลางของชุมชนและมักมีกิจกรรมที่สอดคล้องไปกับวิถีชีวิตของชุมชน ซึ่งเหล่านี้เองถือเป็นหลักฐานหลงเหลือในการศึกษาเพื่อให้เห็นถึงมิติทางวัฒนธรรม ประเพณี วิถีชีวิต การตั้งถิ่นฐานของชาวชุมชนริมน้ำที่มีมาแต่โบราณ อันเชื่อมโยงเข้ากับงานพุทธสถาปัตยกรรมและเรื่องราวทางประวัติศาสตร์

สมัยอยุธยาตอนปลายจนกระทั่งถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

การศึกษาที่ผ่านมาเกี่ยวกับศิลปสถาปัตยกรรมในพื้นที่ โดยมากจะเน้นไปที่งานจิตรกรรมฝาผนังที่ได้รับการยอมรับว่าเป็นลักษณะงานที่มีลักษณะเฉพาะตัวของท้องถิ่นที่เรียกว่า สกุลช่างนนทบุรี รวมไปถึงร่องรอยของงานศิลปกรรมสมัยอยุธยา เช่น พระพุทธรูป และใบเสมา ในด้านของการศึกษาที่เกี่ยวกับงานสถาปัตยกรรม และองค์ความรู้ด้านสถาปัตยกรรม ส่วนใหญ่จะเป็นการศึกษาในภาพรวมของพื้นที่จังหวัดนนทบุรีและมักเน้นไปที่รูปแบบสถาปัตยกรรมสมัยอยุธยาตอนปลายเพียงบางหลัง ซึ่งยังไม่ครอบคลุมทั้งหมด รวมถึงไม่ได้มีการศึกษาถึงการสืบเนื่องของงานสถาปัตยกรรมในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นในพื้นที่ซึ่งมีความน่าสนใจเช่นเดียวกัน โดยในบทความนี้จะกล่าวถึงประเด็นการศึกษาในบางประเด็น ดังนี้

## ประเด็นการศึกษา

1. ศึกษาวิเคราะห์เปรียบเทียบรูปแบบ หน้าที่การใช้งาน วิธีการสร้างสรรค์งานสถาปัตยกรรม และองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรม ในเขตพุทธาวาสสมัยอยุธยาตอนปลายถึงรัตนโกสินทร์ตอนต้นในพื้นที่

2. ศึกษาปัจจัยและอิทธิพลทางประวัติศาสตร์ สังคม ศาสนา และวัฒนธรรม ความเป็นอยู่ซึ่งสัมพันธ์กับการตั้งถิ่นฐานทางกายภาพที่มีต่อการสร้างสรรค์งานสถาปัตยกรรมในเขตพุทธาวาสในสมัยอยุธยาตอนปลายถึงรัตนโกสินทร์ตอนต้นในพื้นที่

## ขอบเขตและวิธีการศึกษา

ศึกษาเฉพาะงานศิลปกรรมในเขตพุทธาวาสสมัยอยุธยาตอนปลายถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ในพื้นที่คลองอ้อมนนท์ จังหวัดนนทบุรี โดยหมายรวมสองฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาสายเก่า ที่หักเลี้ยวเข้ามาเป็นคลองเชื่อมกับแม่น้ำเจ้าพระยาใน

ปัจจุบัน (Thongpan 1997: 21) ในปัจจุบันทางราชการและในแผนที่กรุงเทพฯ ได้แบ่งช่วงของคลองแม่น้ำอ้อมนนท์นี้ต่างออกไป คือ จากแม่น้ำเจ้าพระยาเข้ามาถึงคลองบางรักใหญ่ เรียกคลองอ้อมนนท์ จากคลองบางรักใหญ่ถึงคลองบางใหญ่ เรียกคลองอ้อมน้อย จากคลองบางใหญ่ถึงวัดชลอ เป็นส่วนหนึ่งของคลองบางกอกน้อย จากนั้นไปออกแม่น้ำเจ้าพระยาเป็นคลองบางกรวย (Suphangkanach 2002: 8) รวมวัดที่ใช้เป็นกรณีศึกษาทั้งหมด 23 วัด

โดยจะใช้เกณฑ์ของสมัยการสร้างงานสถาปัตยกรรม ประวัติศาสตร์ ร่องรอยหลักฐานทางโบราณคดีและประวัติศาสตร์ศิลปะ ข้อมูลทางด้านการอนุรักษ์ปฏิสังขรณ์ รวมทั้งลักษณะทางสถาปัตยกรรมที่ยังคงปรากฏอยู่เป็นสำคัญ ทั้งข้อมูลทางเอกสารจากเอกสารชั้นต้นและเอกสารชั้นรอง รวมทั้งผลงานวิจัยที่ได้มีผู้ทำการศึกษา ตลอดจนภาพถ่าย และแบบสำรวจการบูรณปฏิสังขรณ์พระอาราม และข้อมูลภาคสนาม การสัมภาษณ์ การเก็บข้อมูลเชิงสำรวจ ณ สถานที่จริง ประกอบกับภาพถ่ายและแบบรังวัด แผนผัง รูปทรง โครงสร้าง และองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรมผนวกกับข้อมูลทางด้านโบราณคดีและประวัติศาสตร์ศิลปะ เพื่อเชื่อมโยงข้อมูลทางสังคมวัฒนธรรมสภาพแวดล้อม ชุมชน วิถีชีวิตและข้อมูลการตั้งถิ่นฐานที่มีมาแต่อดีตของชุมชนโดยรอบวัดเข้ากับงานสถาปัตยกรรม

## ผลการศึกษา

ในการศึกษาได้ทำการวิเคราะห์และประมวลข้อมูล 2 ส่วนหลักด้วยกัน คือ

1. การวิเคราะห์ข้อมูลเชิงประวัติ ว่าด้วยพัฒนาการทางประวัติศาสตร์รวมถึงบทบาทของพื้นที่กรณีศึกษา คือบริเวณรอบคลองอ้อมนนท์และคลองสาขาย่อย ตั้งแต่สมัยอยุธยาจนถึงรัตนโกสินทร์ตอนต้น เพื่อทำความเข้าใจถึงลักษณะของพื้นที่ กลุ่มคนและวิถีชีวิต เพื่อเชื่อมโยงถึงมูลเหตุปัจจัยต่าง ๆ ที่อาจเกี่ยวเนื่องกับการสร้างและบูรณปฏิสังขรณ์วัดกรณีศึกษา

2. การวิเคราะห์ข้อมูลเชิงกายภาพ ว่าด้วยข้อมูลด้านสถาปัตยกรรม ที่ตั้ง บริเวณ องค์ประกอบทางสถาปัตยกรรม รูปแบบและโครงสร้างของอาคารกรณีศึกษา โดยเชื่อมโยงกับภูมิศาสตร์ที่ตั้ง เพื่อศึกษาทั้งในแง่ขององค์ประกอบ รูปแบบ ที่อาจมีการเปลี่ยนแปลง และคุณค่าในงานสถาปัตยกรรมนั้น เพื่อเชื่อมโยงกับมูลเหตุและปัจจัยทางสังคม

## 1. พัฒนาการ และบทบาทโดยสังเขปของพื้นที่บริเวณคลอง อ้อมนนท์และคลองสาขา สมัยอยุธยา - รัตนโกสินทร์ตอนต้น

จังหวัดนนทบุรีจัดอยู่ในบริเวณ ที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาที่เกิดจากการทับถมของตะกอนแม่น้ำหลายสาย โดยจัดเป็นพื้นที่ลุ่มแม่น้ำใหม่ หรือพื้นที่ดินดอนสามเหลี่ยมใหม่ (Young delta) หนึ่ง ลักษณะการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์ในระยะแรกเริ่มนั้นจะยึดเอาพื้นที่ราบมีภูเขาขนาดเป็นที่ตั้ง ก่อนที่จะเริ่มขยับลงสู่พื้นที่สามเหลี่ยมปากแม่น้ำเก่า ในราวพุทธศตวรรษที่ 9 - 10 ซึ่งมีความเหมาะสมในด้านของการเพาะปลูก อีกทั้งเริ่มมีการติดต่อค้าขายทางทะเล เกิดเป็นเมืองท่าและเมืองโบราณสำคัญ เช่น เมืองอู่ทอง เมืองคูบัว และเมื่อมนุษย์มีจำนวนมากขึ้นจึงเริ่มมีความต้องการขยายที่ทำกรเพาะปลูก พร้อมกับที่พื้นที่บริเวณสามเหลี่ยมปากแม่น้ำใหม่นั้นพัฒนาเป็นที่ดอน จึงได้ขยับขยายการตั้งถิ่นฐานลงมาสู่พื้นที่ดินดอนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำใหม่ (Kasetsiri 2005: 122 - 123)

ในช่วงเวลาที่เกิดเมืองอยุธยา มีการเกิดขึ้นของเมืองรุ่นใกล้เคียงกันตามลำน้ำสายอื่น ๆ ที่เป็นเส้นทางคมนาคมยุคใหม่ของบริเวณดินดอนสามเหลี่ยมเจ้าพระยาควบคู่กันไป (พุทธศตวรรษที่ 17 - 19) มีการตั้งถิ่นฐานและบ้านเมืองแถวบริเวณปากแม่น้ำและชายทะเลในพื้นที่ซึ่งเป็นป่าชายเลน และทะเลตมในรูปแบบของบางต่าง ๆ ที่มีชื่อสัมพันธ์กับลักษณะพื้นที่ภูมิประเทศ พีชพันธุ์ ต้นไม้ และสัตว์ที่อยู่ในท้องถิ่น ในสมัยหลังลงมาบรรดาบางหรือท้องถื่นเหล่านี้ หลายแห่งก็กลายเป็นเมือง เช่น เมือง

สมุทรสงคราม เมืองธนบุรี เมืองนนทบุรี ฯลฯ (Valipodom 2005)

บริเวณที่เป็นโค้งแม่น้ำอ้อม เช่น บริเวณเมืองพระนครศรีอยุธยา เมืองบางกอกหรือเมืองธนบุรี เมืองนนทบุรี เมืองสามโคก และบริเวณอำเภอปากเกร็ด พื้นที่นั้นจะเป็นดินที่อุดมสมบูรณ์ด้วยปุ๋ยธรรมชาติ เหมาะกับการเพาะปลูก และการมีลำน้ำหรือแม่น้ำที่ไหลลงสู่ทะเลได้ ทำให้มีการเคลื่อนไหวกองผู้คนเข้ามาตั้งหลักแหล่งที่อยู่อาศัยอย่างถาวร (Sedentary settlements) และพัฒนาขึ้นเป็นบ้านเมืองทางเกษตรกรรมและการค้าขาย (Port polity) เกิดขึ้น (Kasetsiri 2005: 122 - 123) (ภาพที่ 1)

เช่นเดียวกับพื้นที่บริเวณคลองอ้อมนนท์ อยู่บริเวณทางตอนใต้ของนนทบุรีในปัจจุบัน ใกล้กับเมืองบางกอกหรือกรุงเทพฯ ซึ่งแต่เดิมคือแม่น้ำเจ้าพระยาซึ่งถือเป็นทางสัญจรหลักในการเดินทางเข้าสู่กรุงศรีอยุธยาก่อนที่จะมีการขุดคลองลัดทำให้แม่น้ำเปลี่ยนเส้นทางและทางแม่น้ำเดิมกลายเป็นคลอง อันถือเป็นปัจจัยพื้นฐานที่สำคัญของพื้นที่ คือเป็นเส้นทางคมนาคมด่านสำคัญรองจากเมืองบางกอกทั้งทางบกและทางน้ำ มีกลุ่มชุมชนและวัดโบราณหลายแห่งกระจายตัวอยู่ในทั้งบริเวณรอบคลองอ้อมนนท์และคลองสาขา

มีตำนานกล่าวว่าบริเวณดังกล่าวมีการตั้งถิ่นฐานมาแต่ครั้ง สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (พระเจ้าอู่ทอง) แห่งกรุงศรีอยุธยา (พ.ศ. 1893 - 1991) โดยเล่าว่าทรงนำไพร่พลหนีโรคห่า (อหิวาต์) ระบาดเข้ามาอาศัยอยู่บริเวณริมฝั่งคลองอ้อมนนท์ ตั้งแต่ครั้งยังไม่ได้สร้างกรุงศรีอยุธยา ก่อนที่ภายหลังจะนำกลุ่มคนกลับไปสร้างกรุงศรีอยุธยาและมีบางส่วนของที่อาศัยอยู่ที่คลองอ้อมนนท์ดั้งเดิม (Natural Resources and environmental policy and planning 2005: 6) นอกจากนี้ยังมีเรื่องเล่าสืบต่อกันมาว่า ขบวนเกวียนสินค้าของพระเจ้าอู่ทองเดินทางมาพักค้างแรม ณ บริเวณที่ตั้งของวัดเขมาภิรตารามในปัจจุบันและพระองค์ได้โปรดเกล้าฯ ให้สร้างวัดขึ้น (Committee on Organizing the Celebration in Honour of His Majesty the King 1999:

31) ทั้งสองตำนานนี้มีเนื้อความที่สอดคล้องกับหลักฐานสนับสนุนคือ พระพุทธรูปหินทรายที่มีอายุตั้งแต่ยุชยาตอนต้นขึ้นไปพบกระจายตัวในพื้นที่บริเวณนี้ รวมถึงปรากฏประธานของวัดปราสาทหลวง ตำบลบางม่วง อำเภอบางใหญ่ ได้รับการสันนิษฐานกำหนดอายุในรูปแบบศิลปะยุชยาตอนต้น อย่างไรก็ตามมีการศึกษาและกำหนดอายุจากลวดลายของปราสาทประธานวัดปราสาทหลวง ว่ามีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 21 ซึ่งขัดแย้งกับข้อสันนิษฐานในช่วงแรก (กำหนดอายุราวพุทธศตวรรษที่ 19) การศึกษาดังกล่าวใช้การศึกษาเปรียบเทียบลวดลายเป็นหลัก ทำให้อาจมีข้อสันนิษฐานเพิ่มเติมได้คือ ลวดลายที่ปรากฏนั้นอาจเป็นการบูรณะเพิ่มเติมในสมัยต่อมา (Leksukhum 1997: 67 - 70) หรืออย่างเร็วที่สุดคือสร้างขึ้นราวรัชกาลสมเด็จพระอินทราชา (เจ้านครินทร์ พ.ศ. 1952 - 1967) (Valipodom 1997: 55)

อย่างไรก็ตาม พื้นที่บริเวณนี้เริ่มมีการเปลี่ยนแปลงอย่างชัดเจนในสมัยสมเด็จพระชัยราชาธิราช โปรดให้ขุดคลองลัดตั้งแต่บริเวณปากคลองบางกอกน้อยไปจรดคลองบางกอกใหญ่ ในราว พ.ศ. 2065 และต่อมาในรัชสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ โปรดให้ขุดคลองลัดจากคลองบางกรวย (แม่น้ำเจ้าพระยา) ใน พ.ศ. 2081 บริเวณริมวัดชลอไปทะเลวัดชีเหล็ก (วัดสุวรรณคีรีในปัจจุบัน) (Fine Arts Department 1994: 304) อีกทั้งมีการตั้งบ้านตลาดขวัญเป็นเมืองนนทบุรี (Fine Arts Department 1994: 41)

ตามธรรมเนียมของไทยโบราณวัดคือศูนย์กลางของหมู่บ้าน กษัตริย์เกือบทุกพระองค์ในสมัยอยุธยาทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา ซึ่งไม่ได้เพียงเพื่อกรรมดีเท่านั้น แต่เพื่อผลทางการเมืองอีกด้วย สิ่งที่สำคัญที่สุดคือการสร้างหรือซ่อมแซมวัด ซึ่งการสร้างวัดนั้นนอกจากเพื่อให้เกิดความพอใจแก่พวกพระอันเป็นผู้นำที่ทรงอำนาจในสังคมชนบทแล้ว หากยังเพื่อให้ประชาชนได้ตั้งถิ่นฐานในพื้นที่รอบวัดอีกด้วย ซึ่งส่งผลในเรื่องของการเรียกกำลังพลได้สะดวกในยามที่ต้องการ (Kasetsiri 2005: 179 - 180) ดังนั้นหากยึดโยงว่า ปราสาทหลวง คือหมุดหมายสำคัญและสัญลักษณ์ทางอำนาจ

ของราชอาณาจักรอยุธยา ทำให้อาจสันนิษฐานได้ว่า พื้นที่บริเวณคลองอ้อมนนท์เริ่มมีการตั้งถิ่นฐานขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ 19 แต่คงไม่ได้เป็นพื้นที่ซึ่งมีการอยู่อาศัยอย่างหนาแน่นหรือเป็นชุมชนขนาดใหญ่เท่าใดนัก แม้ว่าจะมีการพบพระพุทธรูปหินทราย ซึ่งได้รับการกำหนดรูปแบบศิลปะอุทอง (พุทธศตวรรษที่ 19) หลายองค์ในพื้นที่บริเวณนี้ (Thongpan 1997: 17 - 49) แต่ด้วยเป็นโบราณวัตถุซึ่งสามารถเคลื่อนย้ายได้ทำให้ไม่สามารถยืนยันได้อย่างแน่ชัดว่าเป็นวัตถุที่ถูกผลิตหรือสร้างขึ้นในบริเวณนี้ การพัฒนาพื้นที่และการตั้งชุมชนที่มีการอยู่อาศัยเพิ่มขึ้นคงเกิดในราวพุทธศตวรรษที่ 20 - 21 โดยมีปรากฏเป็นจุดสำคัญ

ใน พ.ศ. 2179 สมเด็จพระเจ้าปราสาททอง โปรดให้ขุดคลองลัดตอนใต้วัดท้ายเมืองไปทะลุออกวัดเขมาภิรตาราม (Fine Arts Department 1994: 304) ซึ่งเมื่อขุดคลองลัดแล้วกระแสน้ำเปลี่ยนทางเดินไหลเข้าคลองลัดที่ขุดใหม่ นานเข้าจึงกว้างมากขึ้นกลายเป็นแม่น้ำเจ้าพระยาจนถึงปัจจุบันนี้ ส่วนแม่น้ำเจ้าพระยาเดิมต้นเขินกลายเป็นคลองอ้อมนนท์ คลองบางกอกน้อย และคลองบางกรวยในปัจจุบัน ต่อมาใน พ.ศ. 2208 สมเด็จพระนารายณ์มหาราช โปรดให้ย้ายเมืองนนทบุรีมาอยู่ปากคลองแม่น้ำอ้อม พร้อมทั้งให้สร้างป้อมปราการขึ้น 2 แห่ง เรียกว่า “ป้อมแก้ว” และ “ป้อมทับทิม” มีการตั้งถิ่นฐานเป็นชุมชนตลาดแก้ว ตลาดขวัญ และเป็นพื้นที่ทำสวนผลไม้ขนาดใหญ่ ซึ่งปรากฏในบันทึกการเดินทางของชาวต่างชาติที่เดินทางเข้าสู่สยามในเวลานั้น

การขุดคลองลัดในครั้งนี้ทำให้มีการขยายไปตั้งถิ่นฐานยังคลองขุดใหม่ซึ่งกลายเป็นทางสัญจรหลักส่วนคลองอ้อมนนท์กลายเป็นทางรอง (ภาพที่ 2) แต่ยังคงมีการอยู่อาศัยและตั้งถิ่นฐานในพื้นที่ด้วยเพราะเป็นเส้นทางเก่าก่อน อีกทั้งยังเป็นเส้นทางลัดจากกรุงศรีอยุธยา โดยสามารถเดินเรือผ่านมาทางคลองอ้อมนนท์ ผ่านบางใหญ่เข้าสู่บางกรวย ผ่านบางบำหรุมายังคลองบางระมาดและคลองบางกอกน้อยที่เป็นลำแม่น้ำอ้อมของคลองบางกอก นอกจากนี้บริเวณคลองบางใหญ่ยังเป็นเส้นทาง

หลักในการเดินทางเชื่อมกับแม่น้ำนครชัยศรีหรือแม่น้ำท่าจีน

ดังนั้นแม้เส้นทางสัญจรหลักในการเดินทางระหว่างเมืองท่ากับเมืองอยุธยาจะเปลี่ยนแปลงไป แต่คลองอ้อมนนท์ยังคงมีการคมนาคมสัญจรอย่างต่อเนื่องในภูมิภาค สิ่งเกิดได้จากยังคงมีหลักฐานงานสถาปัตยกรรมสมัยอยุธยาตอนปลายหลายแห่งในพื้นที่บริเวณนี้ เช่น อุโบสถวัดปราสาทซึ่งได้รับการกล่าวขานว่าเป็นงานสถาปัตยกรรมแบบอยุธยาตอนปลายที่งดงาม อุโบสถวัดค้ำคาว อุโบสถวัดของพลู เป็นต้น รวมถึงหอพระไตรปิฎก หอระฆัง และธรรมาสน์ไม้แกะสลักหลายหลัง เช่น ธรรมาสน์ที่วัดบางขุนน แสดงให้เห็นว่าพื้นที่บริเวณนี้ยังคงได้รับความสำคัญและมีผู้คนอาศัยอยู่อย่างค่อนข้างหนาแน่น เพราะมีดินอุดมสมบูรณ์และเหมาะแก่การทำสวน ไม่เพียงแต่บริเวณรอบคลองอ้อมนนท์เท่านั้น แต่ยังรวมไปถึงบริเวณคลองสาขาต่าง ๆ ทั้งที่เป็นคลองเดิมและคลองขุดใหม่ นอกจากนี้เป็นบริเวณผลิตพืชผลที่สำคัญแล้วพื้นที่บริเวณนี้ยังถูกใช้เป็นที่ตั้งประชุมพลกองทัพยามเมื่อเกิดศึกสงครามอีกด้วย ในคราวเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2 กองทัพพม่ามาตั้งค่ายบริเวณวัดเขมาภิรตาราม ทำให้ถนนบุรีเป็นยุทธภูมิรบที่สำคัญก่อนที่ในที่สุดพม่าก็ยกเข้าค่ายเมืองนนทบุรีได้ ทำให้ผู้คนเกิดการอพยพย้ายถิ่นฐาน ดังจะเห็นได้จากประวัติวัดต่าง ๆ ที่ส่วนใหญ่ มักเคยถูกทิ้งร้าง มีตำนานว่าเมื่อครั้งที่สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงตั้งเมืองธนบุรีนั้นพระองค์ได้เดินทัพผ่านบริเวณคลองอ้อมและนำธงประจำทัพไปปักไว้บริเวณที่ตั้งของวัดเสารงหินปากคลองบางใหญ่ (Committee on Organizing the Celebration in Honour of His Majesty the King 1999: 92)

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช โปรดให้ชาวข่าหรือข่ามและชาวชวาจากภาคเหนือ มาตั้งบ้านเรือนอยู่ที่บริเวณปากคลองอ้อมนนท์ ตอนบนเกิดเป็นชุมชนใหม่มีการสร้างวัดบางชวาเหนือ (วัดพุทธปรางค์ปราโมทย์) วัดบางข่า (วัดขวัญเมือง) (Boonphuk 2011: 22) ซึ่งการนำผู้คนมาอาศัยอยู่ในบริเวณนั้นอาจด้วยเพราะบ้านเมืองอยู่ในสภาวะหลังสงครามไม่นานบ้านเมืองยังรกร้างขาด

กำลังคน อย่างไรก็ตามสันนิษฐานว่าบริเวณรอบพื้นที่คลองอ้อมนนท์โดยเฉพาะฝั่งตะวันตกนั้น คงพอมีผู้คนอาศัยหลบภัยสงครามอยู่บ้างด้วยเพราะอยู่ในเรือกสวนที่ไม่ได้เป็นจุดสมรภูมิการรบโดยตรงอีกทั้งมีโครงข่ายคลองเป็นทางสัญจรที่สะดวก

ต่อมาพื้นที่บริเวณนี้เริ่มมีชีวิตชีวาอีกครั้งในช่วงสมัยของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 ทรงสร้างวัดเพื่อเฉลิมพระเกียรติแก่กรมสมเด็จพระสุลาไลย พระบรมราชชนนี ณ บริเวณนิวาสถานเดิม ซึ่งก็คือวัดเฉลิมพระเกียรติในปัจจุบัน (Fine Arts Department 2013: 22 - 25) คลองอ้อมนนท์ยังคงถูกใช้เป็นเส้นทางสัญจรไปยังนครปฐมและสุพรรณบุรี โดยเดินเรือจากคลองบางกอกน้อยมาตามคลองลัดถึงบางกรวย แล้วขึ้นตามคลองอ้อมนนท์มาที่บางใหญ่ และจากบางใหญ่ก็เข้าคลองบางใหญ่ไปยังบ้านลานตากฟ้าที่แม่น้ำนครชัยศรี นอกจากนี้บริเวณพื้นที่บ้านบางกร่าง บางขุน บางรวน บางคูเวียง บางใหญ่ ยังเป็นย่านที่มีโรงที่บ่ออ้อยทำน้ำตาลอยู่หลายแห่ง ซึ่งสะท้อนให้เห็นว่าเส้นทางนี้ยังคงมีผู้คนอยู่อาศัยและใช้เส้นทางคมนาคม จนกระทั่งมีการขุดคลองมหาสวัสดิ์ใน พ.ศ. 2402 (National Archive of Thailand. Document in Rama V 1858) ซึ่งทำให้เส้นทางคลองอ้อมนนท์คลองบางใหญ่ ถูกลดความสำคัญลงอย่างชัดเจน

หากพิจารณาจากพื้นที่จะพบว่า ในพื้นที่คลองอ้อมนนท์ด้านใต้มีการพบวัดสำคัญหลายแห่ง ซึ่งส่วนใหญ่ยังคงหลงเหลือร่องรอยของงานสถาปัตยกรรมแต่ครั้งอยุธยาไม่โดนทิ้งร้าง เมื่อเปรียบเทียบกับพื้นที่บริเวณคลองอ้อมนนท์ตอนบน ซึ่งมีการหลงเหลือร่องรอยหลักฐานทางด้านงานสถาปัตยกรรมน้อยกว่า วัดหลายแห่งถูกทิ้งร้างก่อนจะได้รับการบูรณะในสมัยปัจจุบัน มูลเหตุสำคัญที่ทำให้พื้นที่คลองอ้อมนนท์ตอนล่างมีการอยู่อาศัยและมีร่องรอยหลักฐานที่หนาแน่น คงเนื่องจากเมื่อมีการขุดคลองลัดทำให้แม่น้ำเจ้าพระยาเปลี่ยนเส้นทาง ทำให้มีผู้คนสัญจรผ่านลดน้อยลงยิ่งเมื่อมีการตั้งธนบุรีและกรุงเทพฯ เป็นราชธานี ในขณะที่คลองอ้อมนนท์ตอนล่างนั้นยังคงเป็นเส้นทางสัญจรที่เชื่อมต่อกับคลองบางใหญ่และคลองบางกอกน้อยมา

ธนบุรี ซึ่งเป็นเส้นทางลัดที่ยังคงได้รับการใช้งานมาโดยตลอด ผนวกกับมีคลองย่อย และจุดบรรจบหรือเปรียบเทียบบคล้ายเป็นทางแยกสำคัญ ซึ่งมีการค้าขายเกิดขึ้น นำไปสู่ความเจริญเติบโตของพื้นที่ในย่านนั้นนั่นเอง

ด้วยการที่พื้นที่บริเวณคลองอ้อมนนท์เป็นพื้นที่ราบลุ่มภาคกลางมีน้ำและดินอุดมสมบูรณ์ อีกทั้งสภาพของดินซึ่งเป็นลักษณะดินตะกอนแม่น้ำ ง่ายต่อการขุดคุ้ยกร่องสวนรวมถึงการขุดคลองเพิ่มเติม ทำให้พื้นที่ส่วนมากเป็นที่สวนและที่นา โดยที่สวนจะเกาะกลุ่มกันอยู่ตามลำน้ำ ส่วนพื้นที่ถัดลึกเข้าไปนั่นคือที่นา

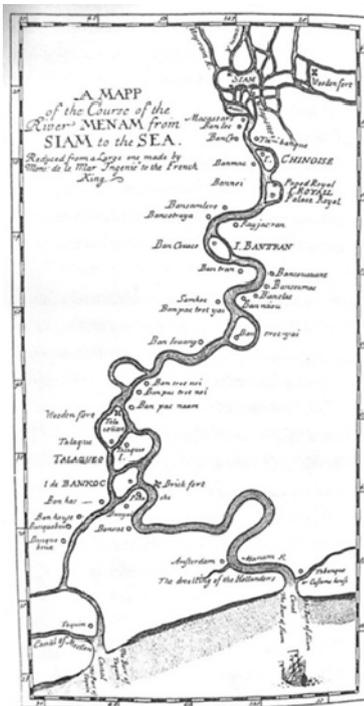
ในบริเวณที่เป็นปากแม่น้ำหรือลำคลองที่บรรจบกันของลำน้ำตั้งแต่ 2 สายขึ้นไป มักจะเป็นที่ตั้งของชุมชนขนาดใหญ่กว่าชุมชนระดับหมู่บ้าน เพราะเป็นบริเวณที่มีย่านตลาดเกิดขึ้น ประกอบด้วยผู้คนต่างชาติพันธุ์ ทั้งพ่อค้า ชาวนา ชาวสวน อาศัยตั้งถิ่นฐานในบริเวณเดียวกัน ที่สำคัญคือการอาศัยที่องน้ำที่สลับกันระหว่างลำน้ำลำคลอง เป็นที่ล่อยเรือค้าขายแลกเปลี่ยนสินค้า การขุดคลองเชื่อมต่อพัฒนาไปพร้อมกับการขยายตัวของชุมชนหมู่บ้านและย่านการค้าไปตามลำคลองเหล่านั้น กลุ่มคนที่อาศัยอยู่ส่วนใหญ่เป็นคนไทย แต่มีข้อสังเกตว่าการทำสวนในบริเวณนี้ เช่นพื้นที่ธนบุรี บางกอกน้อย และคลองอ้อมนนท์ มีรูปแบบการทำสวนของชาวจีน คือการทำสวนแบบยกร่องอย่างเช่นที่พบในมณฑลกวางตุ้งและกวางสี เป็นต้น คงได้มีการเคลื่อนย้ายของผู้คนมาตั้งถิ่นฐานตามปากแม่น้ำเจ้าพระยาในคราวที่สยามเริ่มมีการติดต่อค้าขายกับเมืองจีนนั่นเอง (Valipodom 2005)

จากบันทึกของชาวต่างชาติระบุว่า บริเวณอันเป็นที่ตั้งของกรุงเทพฯ มีชาวจีนมาอยู่อาศัยตามริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาแล้ว ดังนั้นอาจมีความเป็นไปได้ว่ากลุ่มชาวจีนได้เข้ามาอาศัยอยู่บริเวณคลองอ้อมนนท์ ซึ่งเป็นส่วนพื้นที่เชื่อมต่อระหว่างกรุงศรีอยุธยาและกรุงเทพฯ ในเวลานั้นบ้างแล้ว นอกจากนี้ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ การค้าขายกับจีนได้เริ่มมีมากขึ้นตั้งแต่ต้นรัชกาลที่ 2 และได้ขยายตัวยิ่งขึ้นในรัชกาลที่ 3 ซึ่งปรากฏว่าชาวจีนได้อพยพเข้ามาตั้งภูมิลำเนาใน

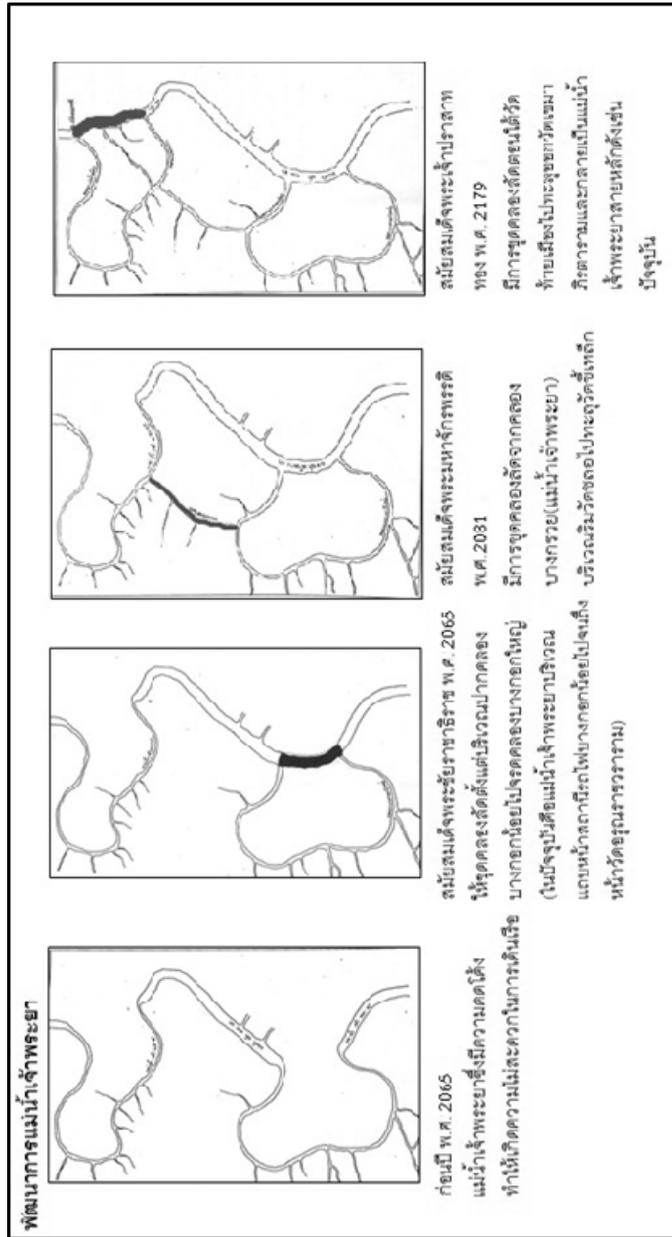
เมืองไทยมากขึ้น (Vella 1971: 51)

การตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนของพื้นที่บริเวณคลองอ้อมนนท์ส่วนใหญ่จะปลูกอยู่ตามชายน้ำขนาบเป็นลักษณะแนวยาวไปตามลำน้ำทั้งสองข้าง แล้วต่อด้วยกลุ่มเรือนที่ตั้งอยู่บนตลิ่งหรือหลังตลิ่งขึ้นไปอีกหนึ่งหรือสองแถว พื้นที่บริเวณด้านหลังของบ้านพักอาศัยส่วนใหญ่จะถูกจัดสรรไว้เพื่อทำการเกษตรกรรมซึ่งเป็นอาชีพหลักของคนในชุมชน ส่วนวัดส่วนใหญ่จะตั้งอยู่บริเวณริมน้ำหรือด้านหลังของพื้นที่เกษตรกรรมวัดและบ้านเรือนมักหันหน้าลงสู่แม่น้ำ เพราะเป็นเส้นทางคมนาคมหลัก โดยถือวัดทำหน้าที่ศูนย์กลางของหมู่บ้านทั้งในเชิงจิตใจและในเชิงพื้นที่

กล่าวได้ว่าในพื้นที่คลองอ้อมนนท์เป็นพื้นที่อันเกิดจากการหลอมรวมกันของแม่น้ำลำคลอง อันเป็นที่มาของการตั้งถิ่นฐานเป็นชุมชนและเกิดการสร้างวัดขึ้น

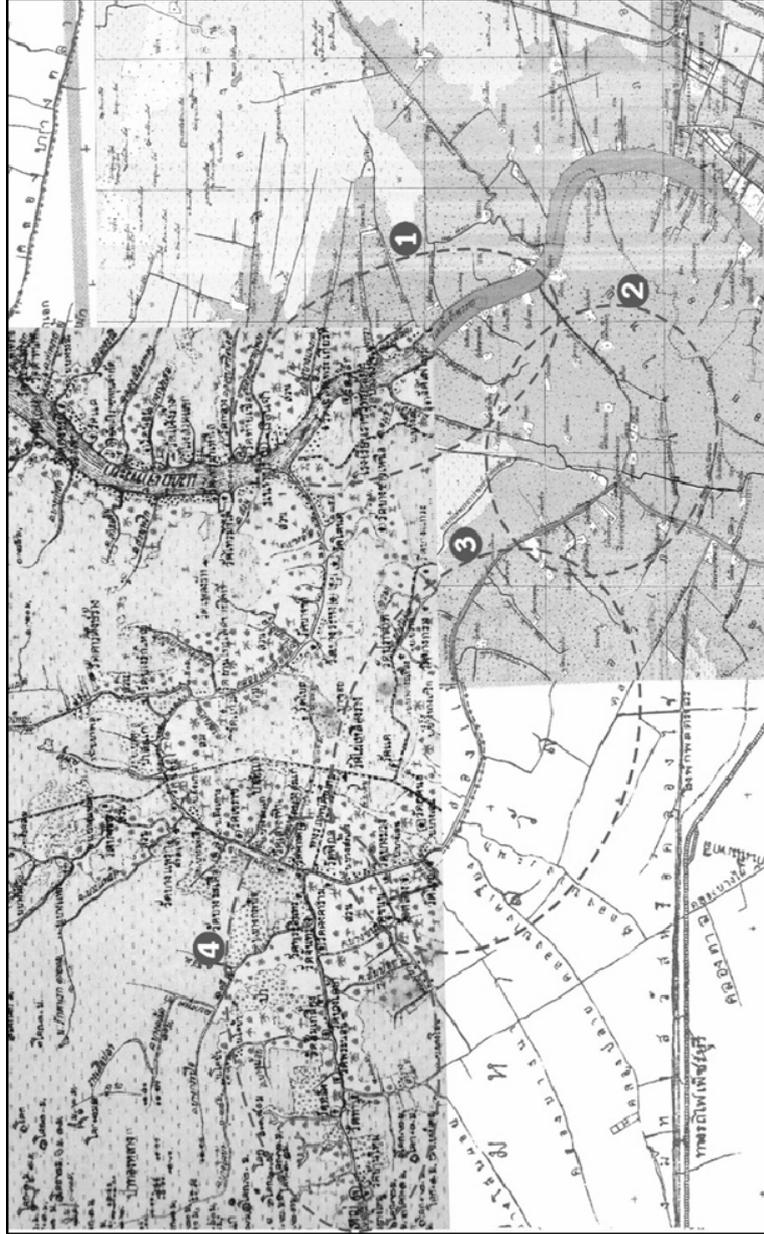


ภาพที่ 1 แผนที่แม่น้ำเจ้าพระยาซึ่งเขียนขึ้นในสมัยอยุธยาตอนปลาย  
ที่มา: Loubere & Simon 1967: 12



ภาพที่ 2 แผนผังแสดงพัฒนาการของแม่น้ำเจ้าพระยา  
ที่มา: Panin 1984: 11 - 14

ในที่นี้จะอธิบายกลุ่มชุมชนและวัฒนธรรมในพื้นที่คลองอ้อมนนท์โดยแบ่งออกเป็น 4 กลุ่ม (ภาพที่ 3) ตามบริเวณการเกาะกลุ่มของชุมชนและวัดที่สัมพันธ์กับพื้นที่และเส้นทางน้ำรอบคลองอ้อมนนท์ โดยเฉพาะบริเวณพื้นที่ซึ่งเป็นจุดบรรจบกันของแม่น้ำทำให้เกิดเป็นทางแยก มีความสะดวกในการคมนาคม ส่งผลให้มีการอยู่อาศัยอย่างหนาแน่น ดังนี้ 1) พื้นที่บริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยา 2) พื้นที่บริเวณจุดบรรจบระหว่างคลองบางกรวย คลองบางกอกน้อย คลองอ้อมนนท์ 3) พื้นที่บริเวณคลองบางขุนกอง จนถึงคลองบางคูเวียง (คลองอ้อมนนท์ตอนล่าง) 4) พื้นที่คลองบางม่วง คลองบางใหญ่



ภาพที่ 3 แผนที่เก่าแสดงตำแหน่งกลุ่มพื้นที่ในการศึกษา (ที่ตั้งวัด แม่ น้ำ ล้า คด ลอง และพื้นที่สวน นา บริเวณคดลองอ้อมมนนท์)

### 1.1 กลุ่มพื้นที่บริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยา

บริเวณแม่น้ำเจ้าพระยา ระยะทางจากตอนใต้วัดท้ายเมืองไปทะลุออกวัดเขมาภิรตาราม ซึ่งเส้นทางนี้เกิดจากการขุดคลองลัดใน พ.ศ. 2179 เพราะเดิมแม่น้ำเจ้าพระยาไหลวกไปบางใหญ่ แล้ววกเข้ามาข้างวัดชลอมาออกหน้าวัดเขมาภิรตาราม ซึ่งเส้นแม่น้ำนั้นโค้งอ้อมมาก เมื่อขุดคลองลัดแล้วกระแสน้ำเปลี่ยนทางเดินไหลเข้าคลองลัดที่ขุดใหม่ นานเข้าจึงกว้างมากขึ้นกลายเป็นแม่น้ำเจ้าพระยาจนถึงปัจจุบันนี้

ใน พ.ศ. 2208 สมเด็จพระนารายณ์ โปรดให้ย้ายเมืองนนทบุรีมาอยู่ปากคลองแม่น้ำอ้อม พร้อมทั้งให้สร้างป้อมปราการขึ้น 2 แห่ง เรียกว่า “ป้อมแก้ว” และ “ป้อมทับทิม” (Fine Arts Department 2013: 56) ป้อมแก้วคงตั้งอยู่บริเวณ ตลาดแก้ว (ซึ่งคงมีมาคู่กันกับ ตลาดขวัญ) ส่วนป้อมทับทิมคงสร้างด้วยไม้และอาจตั้งอยู่บริเวณที่ตั้งของวัดเฉลิมพระเกียรติในปัจจุบัน เกิดเป็นชุมชนบ้านตลาดขวัญและบ้านตลาดแก้ว เป็นพื้นที่ซึ่งมีความอุดมสมบูรณ์และเป็นปลูกสวนผลไม้ที่ขึ้นชื่อแห่งหนึ่งของกรุงศรีอยุธยา ดังมีปรากฏในจดหมายเหตุบันทึกการเดินทางของลาลูแบร์ ความว่า

“...สวนผลไม้ที่บางกอกนั้นมีอาณาบริเวณยาวไปตามชายฝั่งโดยทวนขึ้นสู่เมืองสยามถึง 4 ลี้ กระจ่างจรดตลาดขวัญ (Talacouan) ทำให้เมืองหลวงแห่งนี้อุดมสมบูรณ์ไปด้วยผลาหารซึ่งคนพื้นเมืองชอบบริโภคกันนักหนา...”

(Loubere & Simon 1967: 14)

อีกทั้งในคราวเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2 บริเวณวัดเขมาภิรตารามถูกใช้เป็นยุทธภูมิระหว่างเรือกำปั่นอังกฤษกับพม่า ในที่สุดพม่าก็ยกเข้าค่ายเมืองนนทบุรีได้ (Fine Arts Department 1994: 340) ต่อมาในสมัยรัตนโกสินทร์ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช พื้นที่บริเวณนี้ยังคงมีความสำคัญ

และมีความเกี่ยวโยงระหว่างกรุงเทพฯ และเมืองนนทบุรี ดังปรากฏหลักฐานจารึกบนแผ่นดินเผา วัดเทพธูรมังคค์ ที่มีเนื้อหาโดยสังเขปกว่าว่า เมื่อ พ.ศ. 2341 สมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ โปรดให้นำพระตำหนักแพมาสร้างเป็นพระอุโบสถของวัดแห่งหนึ่ง เพื่อเป็นปัจจัยแก่พระโพธิญาณผู้สร้างสมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์การกำหนดอายุกำหนดจากศักราชที่ปรากฏบนจารึกว่า “สุภ่มศุพรพุทธสักการาชลวงแลวไต 2341” (Inscriptions in Thailand Database 2006) สำหรับวัดเทพธูรมังคค์ ตั้งอยู่บริเวณบ้านตลาดขวัญปัจจุบันเป็นวัดร้างอยู่ภายในโรงพยาบาลสมเด็จพระนั่งเกล้า

นอกจากจะเป็นเส้นทางคมนาคมหลักในการเดินทางแล้ว เศรษฐกิจการค้าขายคงมีความเจริญรุ่งเรืองมาก ดังปรากฏในนิราศภูเขาทอง ของสุนทรภู่ซึ่งแต่งเมื่อ พ.ศ. 2371 ได้กล่าวถึงบ้านตลาดขวัญ ไว้ตอนหนึ่งว่า

“...ถึงแขวงนนท์ชลมารถตลาดขวัญ  
มีพ่วงแพแพรพรรณเขาค้าขาย  
ตั้งของสวนล้วนแต่เรือเรียงราย  
พวกหญิงชายชุกกันทุกวันคืน...”

(Sunthornwohan (Phu) 1961: 140)

และในนิราศพระบาท ความว่า

“...ถึงแขวงแควแพตลอดตลาดขวัญ  
เป็นเมืองจันทประเทศรโหฐาน  
ตลิ่งเบื้องบูรพาศาลาลาน  
เรือขนานจอดโจษกันจ่อแจ  
พินิจนางแม่ค้ำก็น่าชม  
ทำกรรมเร็วเร่งอยู่เชิงแซ่...”

(Sunthornwohan (Phu) 1961: 115)

ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 4 ที่ทำการเมืองนนทบุรีนั้นยังคงตั้งอยู่ที่ปากแม่น้ำอ้อม บ้านบางศรีเมืองฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา เป็นหัวเมืองประเภทชายฝั่งทะเล มีการติดต่อสัมพันธ์กับเมืองหลวงอย่างใกล้ชิด และโปรดให้ขุดคลองเจดีย์บูชาและคลองมหาสวัสดิ์ใน พ.ศ. 2403 (National Archive of Thailand. Document in Rama V 1858) ส่งผลให้เกิดการขยายตัวของชุมชนไปยังบริเวณคลองมหาสวัสดิ์มากขึ้น

## 1.2 กลุ่มพื้นที่บริเวณจุดบรรจบระหว่าง คลองบางกรวย คลองบางกอกน้อย และคลองอ้อมนนท์

ตั้งแต่บริเวณคลองบางกรวยมาจนถึงคลองบางขุน พื้นที่นี้ถือว่าเป็นจุดซึ่งมีวัดตั้งอยู่อย่างหนาแน่นด้วยคงเป็นชุมทาง (Node) ระหว่างคลองบางกอกน้อย คลองอ้อมนนท์ และคลองบางกอกใหญ่ ทำให้กลายเป็นย่านสวนและย่านการค้าที่สำคัญ มีคลองย่อยแยกจากลำน้ำเข้าไปตามเรือสวนหรือที่เรียกว่า ลำกระโดง คลองสำคัญในพื้นที่บริเวณนี้ ประกอบด้วย คลองบางกรวย คลองบางกอกน้อย คลองวัดสัก คลองบางขุน

คลองบางกรวยแต่เดิมคือส่วนหนึ่งของลำน้ำเจ้าพระยาสายเก่า ก่อนที่จะมีการขุดคลองลัด (บางกอกน้อย) ทำให้คลองบางกรวยมีขนาดของลำน้ำที่เล็กลงและกลายเป็นเส้นทางลัดออกสู่มแม่น้ำเจ้าพระยาแทน มีการสันนิษฐานว่าพื้นที่นี้เริ่มมีคนมาตั้งถิ่นฐานเป็นหลักแหล่งในราวสมัยอยุธยา พ.ศ. 1910 (Samittirat 2006: 62)

คลองบางกรวย คลองบางกอกน้อย ซึ่งเชื่อมต่อมายังคลองอ้อมนนท์นั้น ถือเป็นเส้นทางรองที่ได้รับความนิยม มีการเดินทางสัญจรต่อเนื่องมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นดังปรากฏความในบทกวีและนิราศซึ่งแต่งขึ้นในสมัยนั้น การพัฒนานั้นยังส่งผลรวมไปถึงปากคลองของคลองย่อยซึ่งแยกเข้าไปจากคลองอ้อมนนท์ เช่น คลองวัดสัก คลองบางขุน โดยจะพิจารณาได้จากการกระจุกตัวของวัดบริเวณปากคลอง ซึ่งส่วนใหญ่มีประวัติหรือตำนานว่าสร้างขึ้นในราวรัชสมัยของสมเด็จพระ

พระเจ้าจักรพรรดิ (พ.ศ. 2081) ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่มีการขุดคลองบางกอกน้อยนั่นเอง  
ความปรากฏในนิราศสะท้อนให้เห็นว่า คลองบางกอกน้อยมีผู้คนอาศัยอยู่  
ตลอดสองฝั่งลำน้ำ มีเรือนแพและเรือนริมน้ำ ซึ่งมีการค้าขายรวมถึงผู้คนสัญจรไปมา  
ทางเรือ กลุ่มผู้คนที่อาศัยอยู่ในพื้นที่จากประวัติกล่าวว่าเป็นกลุ่มชาวสวนซึ่งคงมาตั้ง  
หลักแหล่งในคราวที่มีการขุดคลองขึ้นนั่นเอง โดยมีการเชื่อมต่อกับกลุ่มชาวสวนที่อยู่  
บริเวณพื้นที่ฝั่งธนบุรี และกระจายการตั้งถิ่นฐานมาสู่บริเวณลำน้ำคลองอ้อมนนท์  
ในช่วงพื้นที่จุดบรรจบของลำน้ำ สุนทรภูได้พรรณนาไว้ใน นิราศสุพรรณ ความว่า

“...เลี้ยวทางบางกอกน้อย      ลอยแล  
บ้านเก่าเย่าเรือนแพ      พวกพ้อง  
เจียบเหงาเปล้าอกแค      ดูแปลก แรกเคยฯ  
รำลึกนี้กรักร้อง      เรียกน้องในใจ...”

(Sunthornwohan (Phu) 1961: 175)

พื้นที่นี้กลุ่มคนที่อาศัยอยู่ส่วนมากคือชาวสวน ส่วนใหญ่เป็นสวนผลไม้ทั้งแบบ  
สวนยกร่องและไม่ยกร่อง และมีการทำน้ำตาลมะพร้าวเป็นอาชีพเสริมโดยนิยมทำใน  
บริเวณย่านวัดชลอ (National Archive of Thailand. Document in Rama VI  
1915) บ้างก็เข้ารับราชการ และมักเป็นกลุ่มเครือญาติตั้งบ้านเรือนกระจายตัว  
เกาะกลุ่มไปตามลำคลอง (Interview Machaeng 22 April 2016)

อีกทั้งเป็นพื้นที่ซึ่งมีความข้องเกี่ยวและเป็นนิवासสถานเดิมของกลุ่มขุนนางใน  
สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น เช่น วัดค้ำคาว ได้รับการบูรณะโดยกรมหลวงอนุรักษ์  
เทเวศร์ กรมพระราชวังหลังในรัชกาลที่ 1 (Fine Arts Department 1966: 19)  
วัดโพธิ์บางโอบซึ่งได้รับการบูรณะในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว  
รัชกาลที่ 3 โดยกรมหลวงเสนีบริรักษ์ ทรงเป็นโอรสในเจ้าฟ้ากรมหลวงอนุรักษ์เทเวศร์  
กรมพระราชวังหลังในรัชกาลที่ 1 และทรงเป็นต้นตระกูลเสนียังวงศ์ ณ อยุธยา

(Seniwong 1970: 21 - 39) นอกจากประวัติด้านการบูรณปฏิสังขรณ์วัดในบริเวณนี้ ในแง่ของภูมิศาสตร์ที่ตั้งพื้นที่ก็มีความใกล้ชิดและเชื่อมโยงกับพื้นที่บริเวณคลองบางกอกน้อยอันเป็นนิวาสสถานเดิมของกลุ่มราชตระกูลวังหลัง

การตั้งวัดส่วนใหญ่มักตั้งอยู่บริเวณริมน้ำอันเป็นทางคมนาคมหลัก ขณะที่วัดบางวัดซึ่งอยู่ลึกเข้าไปหรือไม่ได้อยู่ในเส้นทางน้ำสายหลักนั้นหลายวัดถูกทิ้งร้างเนื่องจากไม่มีผู้ดูแล เช่น วัดสักน้อย ในขณะที่วัดสักใหญ่ซึ่งอยู่ในบริเวณใกล้เคียงกันมีการทำนุบำรุงโดยกลุ่มชาวบ้านในพื้นที่มาโดยตลอด ซึ่งด้วยเพราะคลองวัดสักใหญ่นั้นสามารถเดินทางไปทะเลเชื่อมต่อกับลำคลองย่อยสายอื่น ๆ รวมถึงสามารถทะลุไปยังบางใหญ่เพื่อเดินทางต่อไปยังนครปฐมได้ ทำให้กลุ่มคนมีการอยู่อาศัยอย่างหนาแน่นกว่า

### 1.3 กลุ่มพื้นที่บริเวณคลองบางขุนทองจนถึงคลองบางคูเวียง

พื้นที่บริเวณนี้ประกอบด้วยคลองย่อยสำคัญหลายคลอง คลองบางขุน คลองบางขุนทอง คลองบางไทรนอก คลองบางคูเวียง ซึ่งมีการอยู่อาศัยของกลุ่มชุมชนชาวสวนตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนมาแต่ครั้งสมัยอยุธยา ย่านนี้มีการพัฒนาขึ้นเป็นปึกแผ่นในราว พ.ศ. 2095 มีการสร้างวัดแก้วฟ้าขึ้นเพื่อเป็นศูนย์กลางชุมชน (Committee on Organizing the Celebration in Honour of His Majesty the King 1999: 33) และต่อมาได้มีการขยายการตั้งถิ่นฐาน บริเวณ บ้านบางขุน บ้านบางขุนทอง บ้านบางสีทอง

บริเวณบางขุนส่วนใหญ่่นั้นเป็นพื้นที่สวนและที่นาและคงตั้งชื่อตามพื้นที่ซึ่งคงมีสวนขนุนอยู่มากดังปรากฏความในนิราศสุพรรณ ของสุนทรภู่ ความว่า

“...บางกว้างข้างคังคาม	เขตคลอง
บางขุนขุนทอง	ก่อสร้าง
บางสวนสวนเจ้าของ	ขายนาน่าเอา

สาวแก่แม่หม้ายบ้าง      บกน้ำลำเรือฯ...”

(Sunthornwohan (Phu) 1961: 180)

และใกล้เคียงกันนั้นเป็นที่ตั้งของบ้านนายไกร มีตำนานที่กล่าวเกี่ยวโยงกับตำนานของไกรทอง ว่าเป็นวีรบุรุษจากเมืองนนทบุรี ทำการค้าและเก่งกล้าคาถาอาคม และสามารถไปปราบจระเข้ถึงเมืองพิจิตร สิ่งที่น่าสนใจของตำนานนี้คือทำให้เราทราบได้ว่า นอกจากอาชีพการทำสวนผลไม้ที่มีมากแล้ว คนในบริเวณนี้ยังมีอาชีพในการเดินเรือค้าขายอีกอาชีพหนึ่ง (Committee on Organizing the Celebration in Honour of His Majesty the King 1999: 34) รวมไปถึงมีกิจการปลูกอ้อยและทำน้ำตาลในพื้นที่ (Valipodom 1997: 55)

พื้นที่บริเวณนี้นับได้ว่าเป็นย่านสำคัญ โดยเฉพาะบริเวณปากคลองบางคูเวียง อันเป็นที่ตั้งของตลาดแพขนาดใหญ่ ทำการค้าติดต่อค้าขายของผู้คนในละแวกนี้นับตั้งแต่คลองบางใหญ่ไปจนถึงคลองนราภิรมย์ นอกจากตลาดแพใหญ่แล้ว ยังมีตลาดขายของสวน โดยเป็นของจากสวนต่าง ๆ รวมมาขาย มีตลาดสวนอยู่บริเวณปากคลองบางรวนุก คลองบางคูเวียง (National Archive of Thailand. Document in Rama VI 1915) ซึ่งส่วนใหญ่ก็มาจากสวนในคลองนั่นเอง ทำให้สันนิษฐานได้ว่าบริเวณคลองนี้มีการอยู่อาศัยกันอย่างหนาแน่น และสังเกตได้จากมีวัดหลายแห่งตั้งอยู่ลึกเข้ามาตามริมคลองไม่ได้ตั้งติดริมคลองอ้อมนนท์ แสดงถึงความเป็นกลุ่มชุมชนขนาดใหญ่ของพื้นที่คลองบริเวณนี้ที่ไม่ได้ยึดโยงคลองอ้อมนนท์เป็นทางสัญจรหลักเพียงอย่างเดียว ทำให้ความเจริญนั้นเกิดขึ้นในคลองย่อยในชุมชน สังเกตได้จากงานศิลปกรรมของวัดหลายแห่งในพื้นที่ซึ่งมีรูปแบบงานช่างที่งดงาม เช่น วัดสิงห์ วัดละมุดใน เป็นต้น

สำหรับกลุ่มคนที่อาศัยอยู่ส่วนใหญ่เป็นชาวไทยและชาวจีนปะปน โดยบริเวณวัดไทยเจริญ ซึ่งตั้งอยู่ริมคลองอ้อมนนท์ใกล้กับวัดบางไกรในนั้น แต่เดิมมีประวัติว่าชื่อวัดบ้านจีน แต่ในภายหลังได้เปลี่ยนชื่อเป็นวัดไทยเจริญ ในยุคสมัยการปกครองของ

จอมพล ป. พิบูลสงคราม ทำให้เห็นได้ว่าพื้นที่นี้คงเป็นกลุ่มชุมชนชาวจีนขนาดใหญ่  
ดังที่ปรากฏในนิราศพระประธม ประพันธ์โดยพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวงศาธิ  
ราชสนิท ความว่า

“...ถึงบ้านจีนแจ๊กจ๊อ      เจริจา  
เหล่าแจ๊กเคียงภรรยา      หยอกเย้า  
เรียมแจ็บจากสมรมา      พลัดคู่  
อายกับแจ๊กจิตเศร้า      โศกสะท้อนทรวงสะเทือนฯ...”

(Wongsa Dhiraj Snid 1983: 18)

อย่างไรก็ตามในปัจจุบันนี้ ได้มีการเปลี่ยนแปลงทั้งสภาพชีวิตและกลุ่มคน  
รวมถึงงานศิลปกรรมทำให้ไม่มีประวัติข้อมูลที่ชัดเจน ว่ากลุ่มจีนในบริเวณนี้มีประวัติ  
ความเป็นมาอย่างไร

#### 1.4 กลุ่มพื้นที่บริเวณ คลองบางม่วง คลองบางใหญ่

พื้นที่นี้นับบริเวณคลองบางใหญ่ คลองบางม่วง ซึ่งเป็นลำคลองที่ขุดลึกเข้าไป  
จากคลองอ้อมนนท์ เป็นคลองสำคัญที่สามารถเชื่อมต่อเส้นทางไปยังนครชัยศรีหรือ  
แม่น้ำท่าจีนได้ พื้นที่นี้สันนิษฐานว่ามีการตั้งถิ่นฐานมาแต่ครั้งอยุธยา โดยมีหลักฐาน  
คือ ปรากฏขนาดใหญ่ที่วัดปรากฏหลวง ซึ่งอาจนับได้ว่าเป็นปรากฏที่มีความเก่าแก่ที่สุดใน  
เขตกรุงเทพฯ และปริมณฑล โดยกำหนดอายุในราวรัชกาลของสมเด็จพระนคริน  
ทราริราช (สมเด็จพระอินทราชา พ.ศ.1952 - 1967) เป็นต้นไป

บริเวณคลองบางใหญ่ในช่วงแรกมีชุมชนตั้งอยู่เรียงรายและมีการขุดคลองขอย  
แยกย่อยจากลำน้ำ แต่เมื่อถัดมาบริเวณคลองโยงซึ่งจะเชื่อมไปยังบ้านลานตากฟ้า จะ  
มีลักษณะภูมิประเทศที่เป็นท้องทุ่งและบ้านเรือนตั้งอยู่ห่าง ๆ กัน ไม่มีคลองขอยขุด  
แยกออกไป (Valipodom 1997: 61) ซึ่งสะท้อนให้เห็นว่าการตั้งถิ่นฐานส่วนใหญ่นั้น

จะเกาะกลุ่มกันอยู่บริเวณต้นคลองซึ่งใกล้กับปากทางอันเชื่อมต่อกับคลองอ้อมนนท์มากกว่า

บริเวณบางใหญ่นี้ยังเป็นย่านที่มีการปลูกอ้อยและมีโรงหีบอ้อยทำน้ำตาลที่มีชื่อเสียง ดังมีคำกล่าวว่า “อ้อยจีนบางใหญ่ อ้อยไทยบางคูวัด” ซึ่งอ้อยจีนบางใหญ่นั้นคือ อ้อยเคี้ยว คืออ้อยชนิดอย่างที่เราเอามาควั่น แล้วเคี้ยว ๆ เอาน้ำหวาน แต่อย่างไรก็ดีหลักฐานเอกสารส่วนใหญ่ที่กล่าวถึงอ้อยในพื้นที่นี้มักจะกล่าวถึงอ้อยหีบ คืออ้อยชนิดที่เราเอามาทำน้ำตาล โดยมีการตั้งโรงหีบอ้อยขนาดใหญ่อยู่บริเวณคลองบางใหญ่นอกจากนั้นบริเวณปากคลองบางใหญ่ ยังมีตลาดสวนอยู่บริเวณปากคลอง เป็นตลาดขายของสวนในบริเวณคลองบางใหญ่ บางเลน บางรักน้อย บางรักใหญ่ มาขายในบริเวณนี้อีกด้วย (National Archive of Thailand. Document in Rama VI 1915)

ซึ่งนั่นทำให้พื้นที่บริเวณปากคลองบางใหญ่เป็นย่านการค้าที่มีความเจริญและเป็นย่านการค้าสำคัญ มีการตั้งถิ่นฐานเป็นชุมชนที่มีความหนาแน่นบริเวณนี้ สังเกตได้จากวัดซึ่งตั้งเรียงรายไปตามลำคลอง อีกทั้งเป็นเส้นทางสัญจรทำให้เป็นย่านที่มีการพัฒนาอย่างต่อเนื่องและได้รับการใช้งานมาจวบจนมีการขุดคลองมหาสวัสดิ์ คลองบางใหญ่จึงได้ลดความสำคัญลงไป กลุ่มคนที่อาศัยอยู่ในบริเวณนี้ก็เช่นเดียวกันกับในอีกสองพื้นที่ซึ่งเป็นชุมทางสำคัญ คือ ประชากรส่วนใหญ่เป็นคนไทย ส่วนคนจีนนั้นจะประกอบอาชีพค้าขาย เป็นพ่อค้าคนกลาง หรือทำกิจการโรงสี (Interview lam Chae 24 April 2016)

## 2. ลักษณะทางกายภาพและรูปแบบสถาปัตยกรรมของพระอุโบสถและพระวิหารในพื้นที่คลองอ้อมนนท์: รูปแบบพัฒนาการ และลักษณะเฉพาะในพื้นที่

จากการศึกษาข้อมูลด้านประวัติศาสตร์สังคมและวัฒนธรรม โดยแบ่งพื้นที่ออกเป็น 4 กลุ่ม ตามบริเวณการเกาะกลุ่มของชุมชนและวัดที่สัมพันธ์กับพื้นที่และเส้นทางน้ำรอบคลองอ้อมนนท์ โดยเฉพาะบริเวณพื้นที่ชุมทาง (Node) อันส่งผลให้มีการอยู่อาศัยของชุมชนอย่างหนาแน่น เพื่อเชื่อมโยงและตรวจสอบถึงมูลเหตุปัจจัยต่าง ๆ ที่เกี่ยวเนื่องกับการสร้างสรรค์และพัฒนาการของงานสถาปัตยกรรมอุโบสถหรือวิหารสมัยอยุธยาตอนปลายถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ในเขตพื้นที่รอบคลองอ้อมนนท์ จังหวัดนนทบุรี ในมิติความสัมพันธ์ของที่ตั้ง แนวนผัง ขนาดอาคารพัฒนาการทางรูปแบบสถาปัตยกรรม รวมไปถึงโครงสร้างและองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรมบางประการ

วัดที่นำมาศึกษาจะใช้เกณฑ์ของสมัยการสร้างงานสถาปัตยกรรม ร่องรอยหลักฐานทางโบราณคดีและประวัติศาสตร์ศิลปะ ข้อมูลทางด้านการอนุรักษ์ปฏิสังขรณ์ รวมทั้งลักษณะทางสถาปัตยกรรมที่ยังคงปรากฏอยู่เป็นสำคัญ ดังนี้

กลุ่มที่ 1 กลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา: พื้นที่ริมสองฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาปัจจุบัน (บริเวณคลองลัดที่ขุดขึ้นใหม่ในสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง พ.ศ. 2179) (ภาพที่ 4)

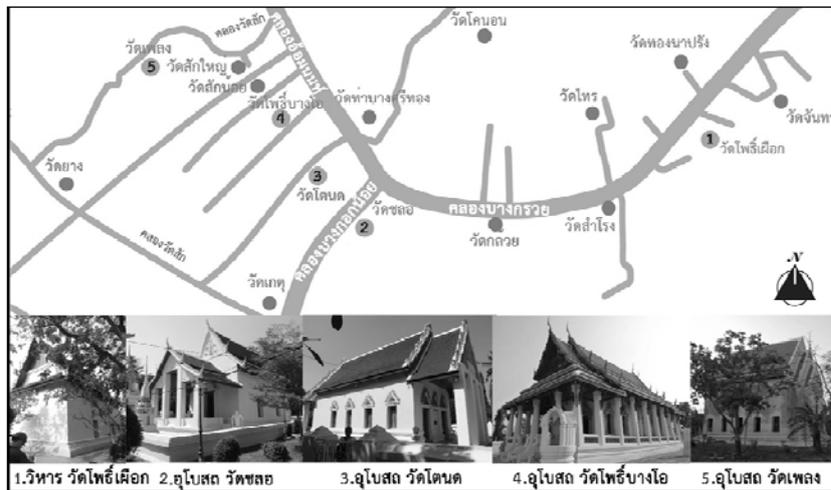
กลุ่มที่ 2 กลุ่มคลองบางกรวย: พื้นที่บริเวณคลองบางกรวยและปากคลองบางกอกน้อย (ภาพที่ 5)

กลุ่มที่ 3 กลุ่มคลองอ้อมนนท์: พื้นที่รอบคลองอ้อมนนท์ (ตอนล่าง) และคลองสาขา (ภาพที่ 6)

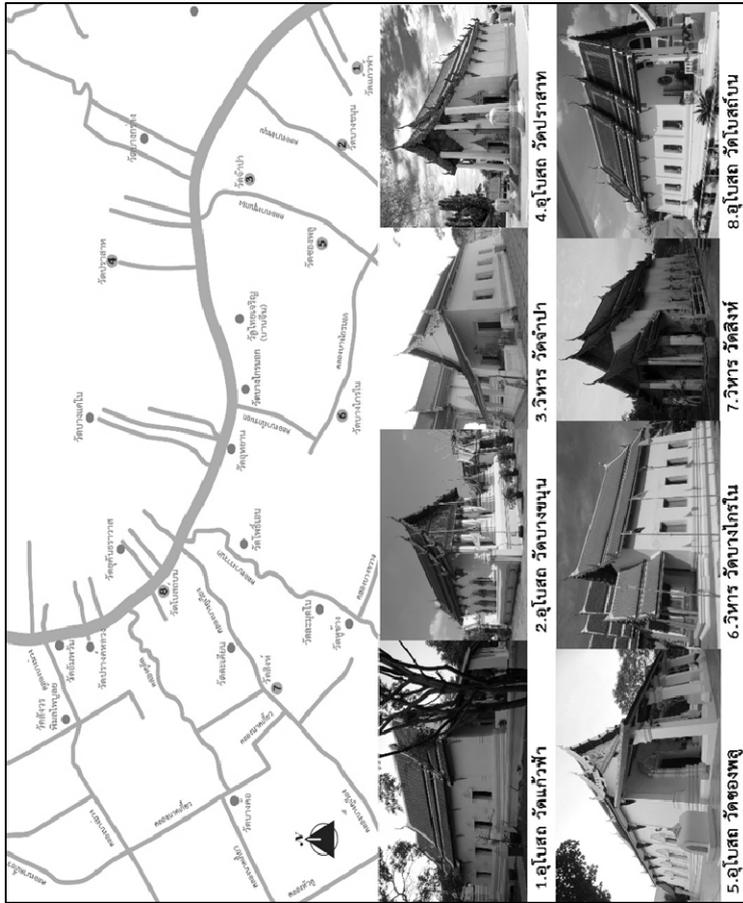
กลุ่มที่ 4 กลุ่มคลองบางใหญ่: กลุ่มวัดบริเวณคลองบางใหญ่ (ภาพที่ 7)



ภาพที่ 4 แสดงตำแหน่งที่ตั้งและรูปแบบอาคารกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา



ภาพที่ 5 แสดงตำแหน่งที่ตั้งและรูปแบบอาคารกลุ่มคลองบางกรวย



ภาพที่ 6 แสดงตำแหน่งที่ตั้งและรูปแบบอาคารกลุ่มคลองอ้อมนนท์



## 2.1 ตำแหน่งที่ตั้ง แผนผัง ผังบริเวณ

ตำแหน่งที่ตั้งในการศึกษาวัดทั้ง 4 กลุ่มพื้นที่ พบว่าที่ตั้งของวัดทุกวัดล้วนเป็นวัดที่ตั้งติดกับเส้นทางสัญจรทางน้ำทั้งคลองหลักและคลองย่อย แสดงถึงการให้ความสำคัญกับเส้นทางสัญจรเป็นหลักด้วยคนไทยมีวิถีชีวิตผูกพันกับสายน้ำมีการเดินทางสัญจรทางน้ำเป็นหลัก

และหากพิจารณาถึงรูปแบบการกระจายตัวของวัดจะพบได้ว่าวัดในกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา กลุ่มคลองบางกรวย และกลุ่มคลองบางใหญ่ วัดจะกระจายไปตามแนวทางน้ำซึ่งเป็นทางหลักในลักษณะของการเกาะกลุ่มไปตามริมน้ำเป็นเส้นตรง (linear) ในขณะที่กลุ่มคลองอ้อมนนท์ นั้นจะพบว่ามีการเชื่อมโยงเชื่อมเข้าไปจากคลองอ้อมนนท์และวัดมีการกระจายตัวอยู่ตามลำคลองย่อย โดยที่วัดนั้นมักจะตั้งอยู่บริเวณจุดตัดหรือทางแยกของลำน้ำซึ่งมีลักษณะการเชื่อมโยงกันเป็นโครงข่ายคล้ายตาราง (grid line) อาจเพราะมีลักษณะเป็นเส้นทางน้ำที่มีขนาดเล็กและไม่ได้เป็นทางคมนาคมที่สำคัญเมื่อเทียบกับในอีกสามบริเวณ แต่ก็ก็มีลักษณะเป็นชุมทางย่อยที่มีลักษณะการเชื่อมต่อเส้นทางน้ำเป็นโครงข่าย (ภาพที่ 8 - 9)

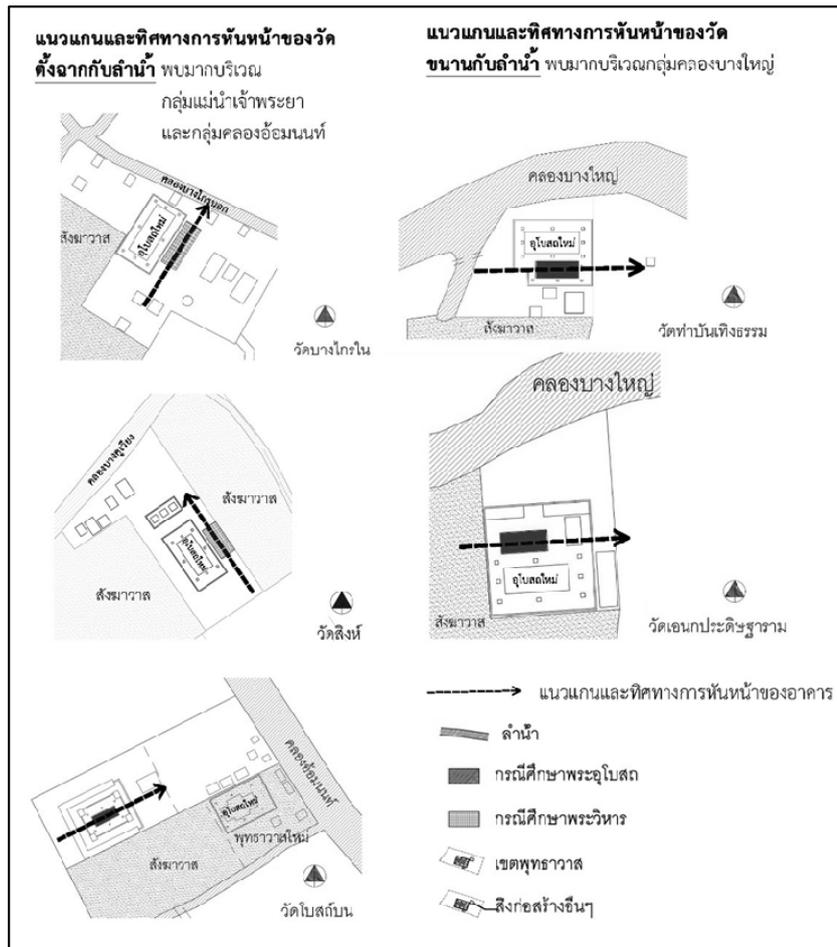
ในที่นี้หากยึดให้คลองอ้อมนนท์เป็นคลองหลักเนื่องจากคือเส้นทางของแม่น้ำเจ้าพระยาในอดีต ลำคลองย่อยก็ถือเป็นลำคลองสำคัญที่มีโครงข่ายเชื่อมโยงกับลำคลองย่อยอื่น ๆ อาจแสดงถึงความเป็นวัดในชุมชนชาวสวน เพราะเป็นวัดที่ไม่จำเป็นต้องให้ความสำคัญกับลำคลองสายหลักและการคมนาคมติดต่อค้าขาย เนื่องจากในระยะหลังมีการให้ความสำคัญกับการเดินทางสัญจรโดยผ่านทางลำคลองย่อยเป็นทางลัด คลองอ้อมนนท์ถูกลดความสำคัญลงในขณะที่คลองสาขากลับมีความเจริญมากขึ้นเนื่องจากมีความคล่องตัวในการเดินทางมากกว่า ดังนั้นในเบื้องต้นนี้ทำให้อาจสันนิษฐานได้ว่า วัดกลุ่มคลองอ้อมนนท์ที่ตั้งอยู่ริมคลองอ้อมนนท์อันเป็นเส้นทางหลัก เช่น วัดปราสาทหลวง วัดโบสถ์บน เป็นวัดที่สร้างขึ้นมาก่อนที่คลองอ้อมนนท์จะถูกลดความสำคัญลงไปหรือในขณะเดียวกันคือวัดที่สร้างขึ้นก่อนที่จะมีการขุดคลองลัดในสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง





ในขณะที่เดียวกันวัดที่ตั้งบริเวณคลองสาขา เช่น วัดปราสาท อันเป็นวัดที่มีลักษณะรูปแบบศิลปกรรมซึ่งได้รับการสันนิษฐานว่าอยู่ในสมัยอยุธยาตอนปลายที่สำคัญนั้นแสดงให้เห็นว่า ลักษณะการตั้งอยู่ของวัดและชุมชนของวัดกลุ่มคลองอ้อมนนท์ (ตอนล่าง) นั้นนิยมตั้งอยู่ริมฝั่งคลองสาขาสืบเนื่องมาตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนปลายเป็นอย่างดีถึงสมัยรัตนโกสินทร์

ในส่วนของ การวางผังบริเวณภายในวัด จากในสภาพปัจจุบันล้วนมีการเปลี่ยนแปลงพื้นที่ภายในวัดเกือบทั้งสิ้น ทำให้ยากที่จะบอกได้ว่าแต่เดิมนั้นมีทางเข้าหลักหรือหน้าวัดอยู่ในทิศทางใด แต่จากลักษณะปัจจุบันสันนิษฐานโดยอ้างอิงตามอาคารหลักโดยเฉพาะพระอุโบสถและพระวิหาร พบว่าวัดกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา กลุ่มคลองอ้อมนนท์ กลุ่มคลองบางกรวย นิยมวางแนวแกนตั้งฉากหันหน้าเข้าสู่ทางสัญจรคือลำคลอง ทั้งที่ตั้งฉากกับคลองหลักและคลองสาขา (โดยเฉพาะกลุ่มคลองอ้อมนนท์) อันเป็นรูปแบบการตั้งวัดที่มักให้ความสำคัญกับทางสัญจร ขณะที่วัดในกลุ่มคลองบางใหญ่ นิยมวางแนวแกนขนานกับลำน้ำ ซึ่งเมื่อพิจารณาร่วมกับเส้นทางคลองบางใหญ่ที่อยู่ในแนวแกนทิศตะวันออก - ตะวันตก ทำให้วัดในกลุ่มคลองบางใหญ่สามารถจัดวางอาคารให้หันหน้าไปทางทิศตะวันออกตามคตินิยมได้ไปพร้อมกัน (ภาพที่ 10)



ภาพที่ 10 ภาพแสดงทิศทางและแนวแกนการวางตัวของกลุ่มอาคารหลักของวัดตัวอย่างจากกรณีศึกษา

ลักษณะดังกล่าวแตกต่างจากวัดในอีก 3 กลุ่มพื้นที่ ซึ่งหากจะเน้นตามคติดังกล่าวก็จะมีข้อจำกัดของภูมิภาค เช่น พระอุโบสถและพระวิหารวัดสิงห์ ที่หันหน้าไปทางทิศตะวันตกเข้าสู่คลองบางคูเวียง (คลองสาขาของคลองอ้อมนนท์)

อย่างไรก็ตาม วัดบางแห่งมีการปรับเปลี่ยนทิศทางการเข้าหลักและสิ่งก่อสร้างต่าง ๆ ภายในวัด ภายหลังจากที่มีการตัดถนนทำให้เส้นทางเข้าสู่วัดมีการเปลี่ยนแปลงจากทางน้ำมาเป็นทางบก เกิดการเปลี่ยนแปลงพื้นที่ภายในของพระอุโบสถ โดยอาจมีการเปลี่ยนแปลงทิศทางการวางฐานชุกชี เนื่องจากหากพิจารณาแล้วจะพบว่า วัดท้ายเมือง วัดชลอ และวัดจำปา เป็นวัดที่ตั้งหันหน้าไปทางทิศตะวันออกในปัจจุบันโดยหันหลังให้ลำน้ำ ซึ่งอาจเพื่อต้องการให้อาคารหันหน้าไปทางทิศตะวันออกตามคติที่มีความนิยมที่มีมาในสมัยหลังอีกด้วย

ในแง่ของการวางตัวของเขตพุทธาวาสและสังฆาวาส สามารถสรุปรูปแบบของผังบริเวณวัดจากกรณีศึกษา ออกได้เป็น 4 รูปแบบหลักด้วยกัน คือ 1) เขตสังฆาวาสและเขตพุทธาวาสตั้งอยู่คู่กัน 2) เขตสังฆาวาสอยู่ด้านหน้าและเขตพุทธาวาสอยู่ด้านหลัง 3) เขตสังฆาวาสโอบล้อมเขตพุทธาวาสในลักษณะคล้ายรูปเกือกม้า 4) เขตสังฆาวาสขนานสองข้างของเขตพุทธาวาส

โดยลักษณะการวางผังที่น่าจะเป็นรูปแบบแรกเริ่มคือ การวางผังบริเวณเขตพุทธาวาสและเขตสังฆาวาสอยู่คู่กันในลักษณะที่ขนานกับลำน้ำหน้าวัดเนื่องจากเพื่อความสะดวกในการเข้าถึงทั้งของพุทธศาสนิกชนและของพระสงฆ์ ลักษณะการวางผังเขตพุทธาวาสคู่นี้พบทั้งที่อยู่ติดกันและมีลำคลองขนาดเล็ก ซึ่งเป็นคลองที่ชักน้ำเข้าสู่วัดเป็นตัวคั่นพื้นที่ เช่น วัดของพลู

สำหรับวัดที่มีเขตสังฆาวาสตั้งอยู่ด้านหน้าติดลำน้ำและมีเขตพุทธาวาสอยู่ลึกเข้าไป เช่น วัดท้ายเมือง สันนิษฐานว่าเขตพุทธาวาสบริเวณนี้น่าจะเป็นการเพิ่มเติมขึ้นมาภายหลัง เช่นเดียวกับลักษณะของผังวัดที่มีการทำเขตสังฆาวาสขนานเขตพุทธาวาสทั้งสองด้านหรือล้อมเขตพุทธาวาส ซึ่งแต่เดิมน่าจะมีการวางผังเขต

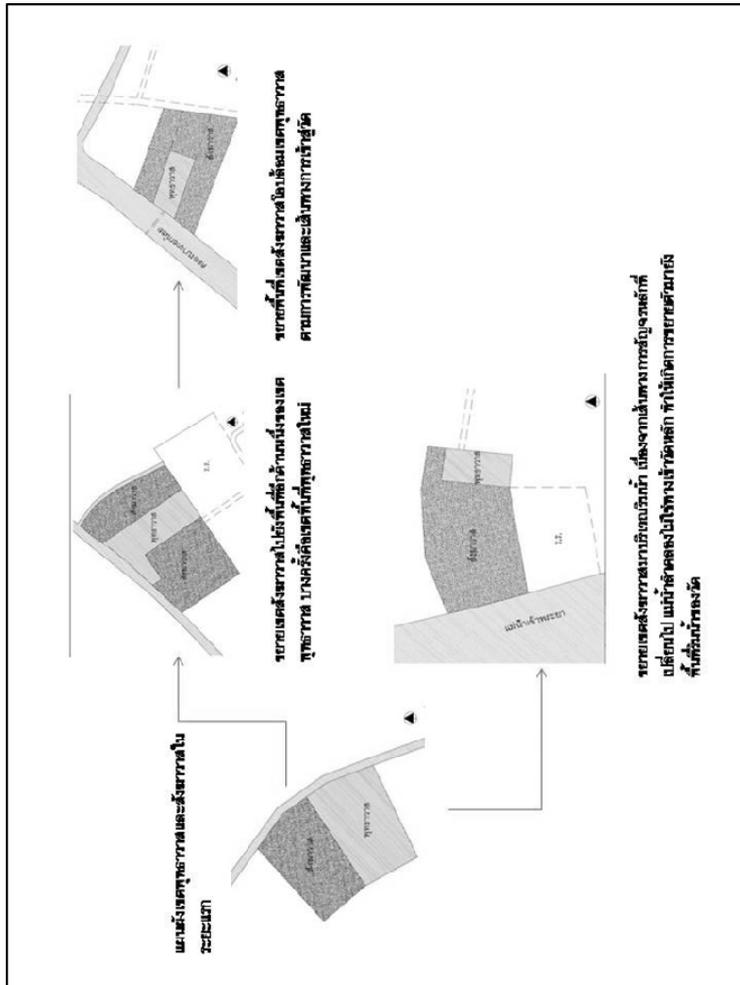
สังฆาวาสอยู่เพียงด้านใดด้านหนึ่งของเขตพุทธาวาส ก่อนที่จะมีการเพิ่มเติมสิ่งก่อสร้างในสมัยต่อมา เนื่องด้วยวัดเปลี่ยนทางเข้าจากทางน้ำมาเป็นทางบกนั่นเอง ในอดีตพื้นที่เขตพุทธาวาสและสังฆาวาสของวัดส่วนใหญ่น่าจะวางอยู่คู่กัน อ้างอิงได้อีกทางหนึ่งจากแผนที่พื้นที่การตั้งบ้านเรือน และการเพาะปลูกบริเวณคลองบางกรวย ซึ่งสำรวจใน พ.ศ. 2475 จะพบว่าที่ตั้งของวัดล้วนอยู่ติดริมน้ำ และมีพื้นที่เขตพุทธาวาสและสังฆาวาสวางตัวอยู่คู่กัน (ภาพที่ 11)

สำหรับวัดบางแห่งมีการวางผังบริเวณเขตพุทธาวาสอยู่ด้านหน้าติดกับลำน้ำ และบริเวณเขตพุทธาวาสอยู่ด้านหลังลึกเข้าไป แต่จะมีการขุดคลองย่อยขนาดเล็กลงจากลำน้ำเข้าไปสู่บริเวณเขตสังฆาวาส เช่น วัดสิงห์ ซึ่งคงมีไว้เพื่อเวลาการสัญจรเข้าออกของพระภิกษุให้เกิดความสะดวก สามารถพายเรือเข้าไปที่ภายในเขตสังฆาวาสได้โดยรวมถึงใช้เป็นที่พักผ่อนเรือ ถือเป็น การแก้ปัญหาและเพื่อให้เกิดความสะดวกแก่ทั้งพุทธศาสนิกชนและพระภิกษุภายในวัด และยังคงแสดงถึงวิถีชีวิตและการเดินทางที่ผูกพันกับสายน้ำของพื้นที่

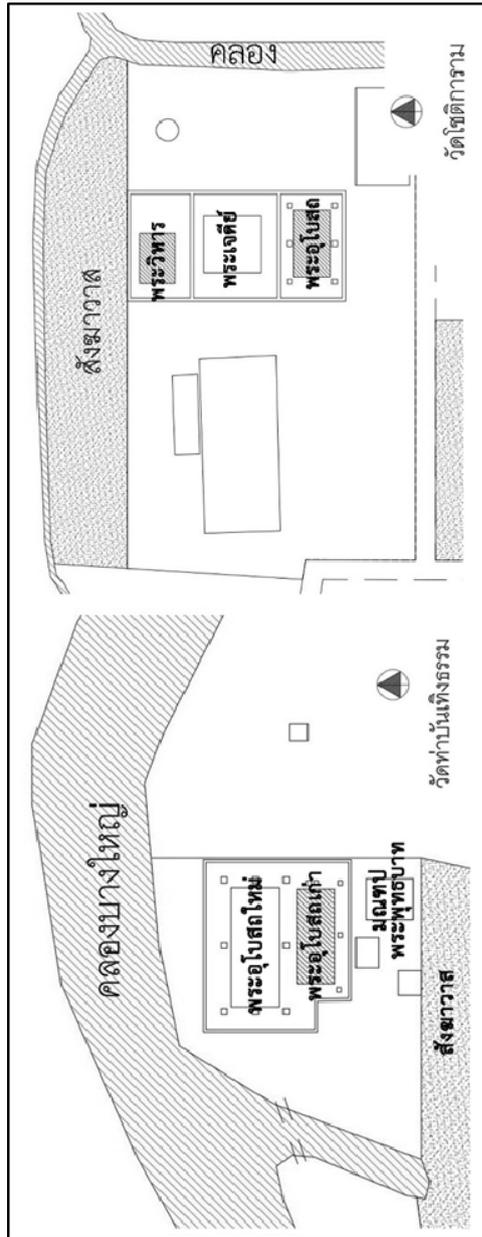
พื้นที่กรณีศึกษาทั้ง 4 กลุ่ม พบรูปแบบของแผนผังเขตพุทธาวาส 2 รูปแบบเป็นหลัก คือ แบบแนวแกนเดียวและแนวแกนคู่ สำหรับวัดที่มีแผนผังแบบแนวแกนสามนั้นพบ 2 แห่ง คือ วัดโชติการาม และวัดท่าบันเทิงธรรม (ภาพที่ 12) วัดโชติการามมีแผนผังในลักษณะที่มีอาคารพระอุโบสถ และพระวิหารตั้งขนานพระเจดีย์ย่อมุมไม้ยี่สิบขนาดใหญ่ ซึ่งลักษณะการวางแผนผังเช่นนี้ คล้ายคลึงกับแผนผังที่วัดนางชี ผังธนบุรี ซึ่งมีการวางพระอุโบสถและพระวิหารขนานข้างพระเจดีย์กลางเช่นเดียวกัน ส่วนวัดท่าบันเทิงธรรม มีมณฑปพระพุทธรูปตั้งถัดไปจากพระอุโบสถ ในแนวระนาบเดียวกัน ซึ่งจากประวัติของวัดไม่ระบุว่ามณฑปนี้สร้างขึ้นในสมัยใด จากการสันนิษฐานจากหลักฐานที่สร้างขึ้นในราวสมัยรัชกาลที่ 3 ตามประวัติของวัด ซึ่งเมื่อพิจารณาจากตำแหน่งที่ตั้งและข้อมูลทางประวัติศาสตร์ จะพบว่าวัดโชติการามตั้งอยู่บริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยา ในขณะที่วัดท่าบันเทิงธรรมนั้นอยู่ในคลองบางใหญ่ ซึ่งพื้นที่ทั้งสอง

บริเวณนี้มีประวัติศาสตร์ความสำคัญในสมัยรัชกาลที่ 3 ทั้งสองแห่ง สำหรับแม่น้ำเจ้าพระยาเป็นเส้นทางการติดต่อค้าขายที่สำคัญส่วนในบริเวณคลองบางใหญ่นั้นก็เป็นพื้นที่ทำน้ำตาล และเป็นทางสัญจรลัดไปยังจังหวัดสุพรรณบุรี ซึ่งมีการใช้งานต่อเนื่องมาโดยตลอด ดังนั้นจึงมีความชัดเจนว่าวัดทั้งสองแห่งนี้น่าจะเป็นวัดที่ถูกสร้างหรือบูรณปฏิสังขรณ์ในราวช่วงสมัยรัชกาลที่ 3 - 4

อย่างไรก็ดีลักษณะของการจัดวางแผนผังเขตพุทธาวาสเพียงอย่างเดียว อาจไม่สามารถใช้ตัดสินหรือกำหนดอายุในการสร้างของอาคารที่ชัดเจนได้ อีกทั้งแผนผังดังกล่าวได้รับการบูรณะเพิ่มเติมเป็นส่วนใหญ่ แต่สิ่งหนึ่งที่อาจสะท้อนได้คือ วัดในพื้นที่ทั้ง 4 กลุ่มนี้ มีการใช้งานมาโดยตลอดจากการสร้างอาคารพระอุโบสถหลังใหม่ที่มียขนาดใหญ่ เพื่อตอบสนองกับค่านิยมและจำนวนคนในชุมชนที่เพิ่มมากขึ้น



ภาพที่ 11 ภาพแผนผังแสดงพัฒนาการของแผนผังเขตพุทธาวาสและเขตสังฆารามของวัดการณีนศึกษา



ภาพที่ 12 ภาพแผนผังบริเวณวัดโชติการามและวัดท่าบ่อเงินธรรม มีแผนผังแบบแนวแกนสามแกน

## 2.2 ขนาดและโครงสร้าง

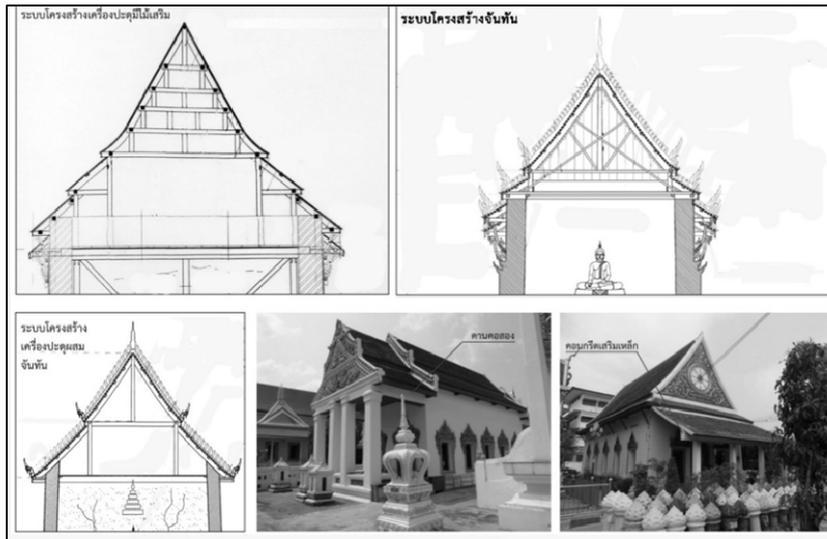
ขนาดอาคารพิจารณาจากช่วงช่อหลัก แบ่งได้เป็น 3 กลุ่ม 1) อาคารขนาดเล็ก 8 หลัง (กว้างประมาณ 6 - 7 เมตร) 2) อาคารขนาดกลางนั้นพบมากที่สุด คือ 11 หลัง (กว้างประมาณ 8 - 9 เมตร) 3) อาคารขนาดใหญ่พบน้อยที่สุดคือ 4 หลัง (กว้างประมาณ 10 - 12 เมตร) โดยอาคารขนาดใหญ่พบในวัดกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา และกลุ่มคลองบางกรวย อันเป็นพื้นที่ซึ่งมีแม่น้ำและคลองหลัก ซึ่งเป็นชุมทางมีชุมชนอาศัยอยู่หนาแน่น ดังเช่น พระอุโบสถของวัดปากน้ำ วัดค้างคาว นอกจากนั้นยังมีวัดที่ชนชั้นเจ้านายโปรดให้บูรณะ เช่น วัดโพธิ์บางโอ ที่เป็นอาคารรูปแบบงานช่างหลวง และในพื้นที่ถัดเข้ามาในบริเวณคลองอ้อมนนท์ อาคารจะมีขนาดกลางและขนาดเล็ก เช่น พระอุโบสถวัดบางขุน พระอุโบสถวัดปราสาทอันเป็นอาคารขนาดกลาง พระอุโบสถวัดบางไกรในอันเป็นอาคารขนาดเล็ก ตามลำดับระยะทางจากชุมทางหลัก อย่างมีนัยยะสำคัญ ยิ่งเมื่อไปถึงบริเวณคลองบางใหญ่อาคารส่วนใหญ่จะเป็นอาคารขนาดเล็ก เช่น พระอุโบสถวัดศรีราษฎร์ พระอุโบสถวัดหลังบาง (ภาพที่ 13)

โครงสร้างพบว่าส่วนใหญ่ใช้โครงสร้างระบบผสม คือ ส่วนของฐานและเรือนอาคารหลักใช้ระบบโครงสร้าง ชนิด ผนังรับน้ำหนัก ก่ออิฐฉาบปูน สำหรับโครงสร้างหลังคามักใช้ระบบรับน้ำหนัก 3 แบบด้วยกัน (โดยพิจารณาจากจั่วหลัก) คือ ระบบเครื่องประดู่ ระบบจันทัน และระบบผสม (เครื่องประดู่ผสมจันทัน)

ส่วนโครงสร้างรับมุงหรือพะไลหน้าหลัง (ภาพที่ 14) พบใน 4 ลักษณะด้วยกัน คือ 1) โครงสร้างระบบเครื่องประดู่ 2) ระบบจันทัน 3) ระบบคานคอสอง พบมากในกลุ่มอาคารแบบพระราชนิยมสมัยรัชกาลที่ 3 เช่น พระอุโบสถวัดท่าบ้นเทิงธรรม 4) ระบบคอนกรีตเสริมเหล็ก สันนิษฐานว่าน่าจะเกิดจากการบูรณปฏิสังขรณ์เพิ่มเติมในสมัยหลัง เช่น พระอุโบสถวัดปากน้ำ ซึ่งได้รับการบูรณะในสมัย จอมพล ป. พิบูลสงคราม



ภาพที่ 13 ภาพเปรียบเทียบระหว่างอาคารขนาดใหญ่และอาคารขนาดเล็ก



ภาพที่ 14 ภาพแสดงโครงสร้างอาคารรูปแบบต่าง ๆ  
(ดัดแปลงจาก กลุ่มอนุรักษ์โบราณสถาน สำนักศิลปากรที่ 2 จังหวัดสุพรรณบุรี)

### 2.3 รูปแบบสถาปัตยกรรม

จากการศึกษารูปแบบสถาปัตยกรรมของกลุ่มอาคารกรณีศึกษา สามารถแยกย่อยรูปแบบออกได้เป็น 3 รูปแบบหลักด้วยกัน คือ

#### 1. อาคารแบบไทยประเพณี ซึ่งมีรูปแบบหลักที่พบแยกออกเป็น

- 1.1 อาคารหลังคาทรงจั่ว เครื่องไม้ มีการทำมุขเด็จ ดังเช่น พระอุโบสถวัดปราสาท
- 1.2 อาคารทรงคฤห์หรือทรงจั่ว เครื่องไม้ มีมุขลดได้ชื่อ ดังเช่น พระวิหารวัดสิงห์ พระอุโบสถวัดบางไกรโน

1.3 อาคารหลังทรงจั่ว เครื่องไม้ หลังคาชั้นลด ดังเช่น พระอุโบสถวัด  
ค้ำจวน พระอุโบสถวัดท้ายเมือง

1.4 อาคารหลังคาทรงจั่ว (อาจเรียกว่าอาคารไทยประเพณีแบบ  
ทรงคฤห์) หลังคาเครื่องไม้ หรือก่ออิฐถึงอกไก่ มีการทำพะไลหน้า - หลัง หรือเรียกว่า  
เพิงหลังคา บางครั้งเรียกว่าทับเหยหรือจันทับ ดังเช่น พระอุโบสถวัดของพลู พระ  
อุโบสถวัดแก้วฟ้า

1.5 อาคารทรงคฤห์หรือทรงจั่ว เครื่องไม้ มีพะไลรอบ ดังเช่น พระ  
อุโบสถวัดโพธิ์บางโอ

## 2. อาคารที่ได้รับอิทธิพลศิลปะตะวันตกในสมัยอยุธยาตอนปลาย หรือ เรียกว่าอาคารทรงตึก

2.1 อาคารทรงจั่ว ไม่มีไชรา ก่อผนังถึงอกไก่ ดังเช่น พระอุโบสถวัด  
เพลง

2.2 อาคารทรงจั่ว ไม่มีไชรา แบบกระเท่เซมิพะไลหน้า - หลัง หรือ  
เรียกว่าเพิงหลังคา บางครั้งเรียกว่าทับเหยหรือจันทับ ดังเช่น พระอุโบสถวัดโชติกา  
ราม

3. อาคารแบบพระราชนิยมในสมัยรัชกาลที่ 3 ลักษณะหน้าบันแบบกระเท่  
เซอร์ มีหน้าบันชั้นลดแบบอย่างศิลปะจีน รวมถึงลวดลายประดับก็เป็นลายที่แสดง  
อิทธิพลจีนเช่นกัน ดังเช่น พระอุโบสถวัดทำบันเทิงธรรม

## 4. อาคารทรงโรง ดังเช่น พระวิหารวัดเสาชิงช้า

กล่าวโดยสรุปได้ว่ารูปแบบสถาปัตยกรรมของอาคารกรณีศึกษา มีรูปแบบที่  
สืบเนื่องมาจากสมัยอยุธยา กระทั่งถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ทั้งรูปแบบงานหลวง  
และงานราษฎร์ (ภาพที่ 15)

แม้ว่าอาคารหลายหลังจะได้รับการบูรณปฏิสังขรณ์ในสมัยหลังแต่ยังคงมี  
ร่องรอยของรูปแบบงานช่างสมัยอยุธยาตอนปลายปรากฏอยู่ เช่น การเน้นเส้นโค้งใน

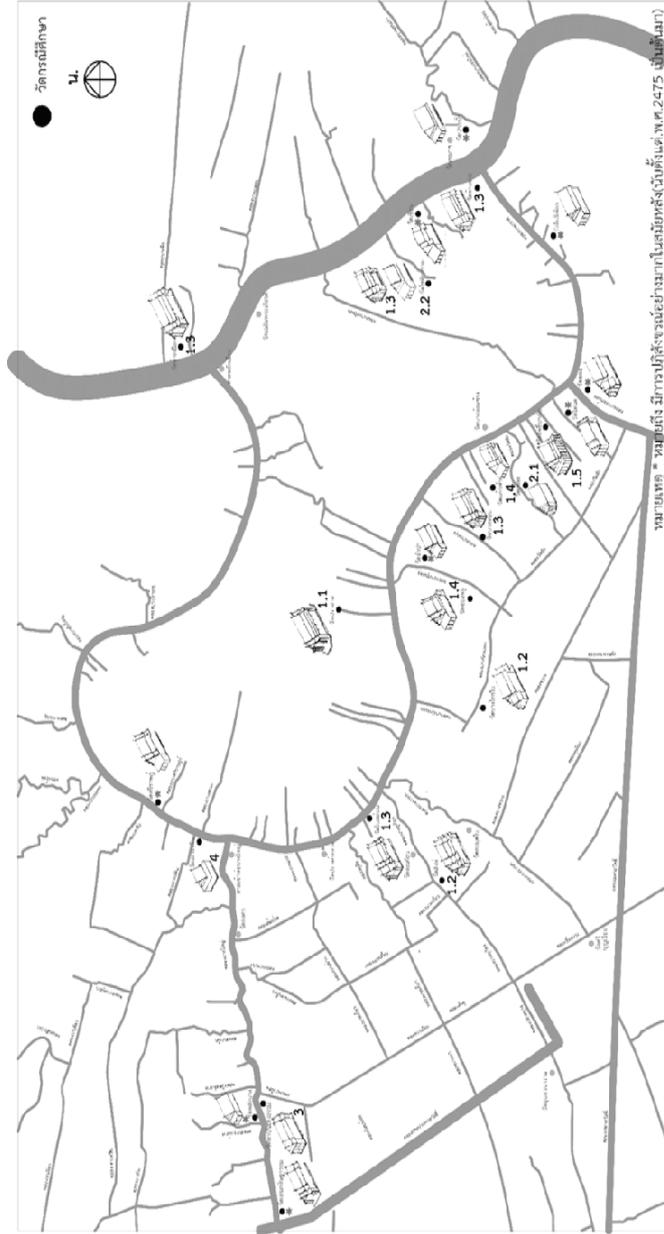
งานสถาปัตยกรรม โดยเส้นฐานจะมีลักษณะแอ่นโค้งหรือหย่อน ปลายเส้นทั้งสองข้างจะสูงกว่าเส้นส่วนอื่น เรียกว่า ตกท้องช้าง หรือตกท้องสำเภา รูปทรงหลังคาจั่วที่บีบเล็กและสันหลังคาจะแอ่นลงสอดรับกับส่วนฐาน ลักษณะดังกล่าวมีปรากฏในกลุ่มคลองบางกรวย เช่น พระอุโบสถวัดแก้วฟ้า และกลุ่มคลองอ้อมนนท์ พระอุโบสถวัดปราสาท อันถือได้ว่าเป็นงานสถาปัตยกรรมแบบอยุธยาตอนปลายที่มีความสมบูรณ์ที่สุดในแถบปริมณฑลกรุงเทพฯ และมีรูปแบบที่เทียบเคียงได้กับงานสถาปัตยกรรมอยุธยาปลายหลายแห่ง เช่น พระอุโบสถวัดช่องนนทรี กรุงเทพฯ พระอุโบสถวัดเกาะแก้ว จังหวัดเพชรบุรี เป็นต้น รวมไปถึงรูปแบบอาคารที่พัฒนามาจากอาคารอิทธิพลตะวันตก หรือเรียกว่าอาคารทรงตึกในสมัยอยุธยาตอนปลาย เช่น พระอุโบสถวัดเพลง

อีกประการหนึ่งที่ไม่ควรละเลย คือ รูปแบบของงานช่างในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นที่มีปรากฏเช่นเดียวกัน ทั้งแบบไทยประเพณี และแบบพระราชนิยม สิ่งหนึ่งที่บ่งบอกได้นอกจากรูปแบบทางสถาปัตยกรรม คือ องค์ประกอบและการประดับตกแต่ง อาคารหลายหลังมีร่องรอยทั้งทางประวัติศาสตร์และจากรูปแบบงานสถาปัตยกรรมที่มีการผสมผสานระหว่างงานช่างแบบอยุธยาตอนปลายและสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น เช่น การก่อมุขหน้า - หลังของพระอุโบสถวัดบางขุน ตัวอาคารนั้นมีร่องรอยของรูปแบบสถาปัตยกรรมอย่างอยุธยา ส่วนฐานแอ่นโค้ง ในขณะที่มุขหน้า - หลัง ก่อผนังสกัดถึงอกไก่ และมีทรวดทรงที่ไม่สอดรับกับตัวอาคาร อีกทั้งลักษณะลวดลายประดับหน้าบันอันเป็นลายดอกไม้ใบไม้ประกอบลายก้านแย่ง ซึ่งเป็นรูปแบบลายที่นิยมสมัยรัชกาลที่ 2 - 3 รวมไปถึงรูปแบบงานสถาปัตยกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นที่ชัดเจน เช่น พระวิหารวัดสิงห์ (ภาพที่ 16) พระอุโบสถวัดบางไกรใน มีลักษณะอาคารแบบมุขลดได้ชื่อ อันเป็นรูปแบบอาคารที่มีมาตั้งแต่ครั้งสมัยอยุธยาตอนปลาย ปรากฏชัดเจนในรัชสมัยของสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ ดังเช่น วิหารพระมงคลบพิตร จังหวัดอยุธยา แต่จากรูปทรงของอาคารและลวดลายประดับ ทำให้สันนิษฐานได้ว่าเป็นงานสร้างในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น รวมไปถึงรูปแบบงานอย่าง

### พระราชานิยมสมัยรัชกาลที่ 3

ในแง่ของพื้นที่ กลุ่มรูปแบบอาคารที่พบในทุกพื้นที่ คือ อาคารผังแบบมีเฉลียง หลังคาทรงจั่ว มีพะไลหน้า สำหรับอาคารผังแบบมีเฉลียง หลังคาทรงจั่วและมีมุขลดได้ชื่อ เช่น พระวิหารวัดสิงห์ พระอุโบสถวัดแก้วฟ้า และพระอุโบสถวัดบางไกรใน พบในพื้นที่กลุ่มคลองอ้อมนนท์ และกลุ่มคลองบางกรวย พื้นที่ทั้งสองบริเวณนี้น่าจะยังคงมีความสำคัญและเป็นกลุ่มชุมชนขนาดใหญ่ สืบเนื่องมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น รวมถึงอาคารทั้งสองหลังนี้ตั้งอยู่ไม่ห่างกันมากนัก และมีรายละเอียดของลวดลายที่น่าจะทำให้สามารถกำหนดอายุได้ว่า อาคารทั้งสองหลังนี้น่าจะถูกสร้างขึ้นในระยะเวลาใกล้เคียงกัน ในราวสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น รัชกาลที่ 2 - 3

ส่วนในกลุ่มคลองบางใหญ่เมื่อพิจารณารูปแบบอาคารรวมไปถึงรายละเอียดขององค์ประกอบต่าง ๆ ทำให้อาจสรุปได้ว่า วัดในพื้นที่นี้มีความเป็นวัดชาวบ้านมากกว่าในพื้นที่อื่น ๆ ถูกบูรณะและมีรูปแบบงานช่างในท้องถิ่นเข้ามาผสมผสานค่อนข้างมาก ไม่มีปัจจัยจากพื้นที่ธนบุรีหรือรัตนโกสินทร์มาเกี่ยวเนื่องเหมือนในกลุ่มพื้นที่อื่น ๆ ทั้ง 3 กลุ่มยกเว้น วัดท่าบันเทิงธรรม ซึ่งคลองบางใหญ่เป็นเส้นทางสัญจรสามารถเดินทางต่อไปยังสุพรรณบุรีและเป็นที่ตั้งของชุมชนชาวสวนขนาดใหญ่ โดยบริเวณปากคลองเป็นที่ตั้งของพระปรางค์ วัดปรางค์หลวง ซึ่งเป็นหลักฐานแสดงถึงอิทธิพลของกรุงศรีอยุธยาในพื้นที่บริเวณนี้ กำหนดอายุราวสมัยอยุธยาตอนต้น - ตอนกลาง



ภาพที่ 15 ภาพแผนผังแสดงตำแหน่งที่ตั้งของอาคารรูปแบบต่าง ๆ ในพื้นที่ศึกษา



ภาพที่ 16 หน้าบันพระวิหารวัดสิงห์ ตัวอย่างของอาคารแบบมุขลดใต้ช่อ  
และลวดลายประดับแบบสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น



ภาพที่ 17 ภาพพระอุโบสถวัดแก้วฟ้า  
เป็นอาคารฝั่งแบบมีเฉลียงหลังคาทรงจั่ว มีพะไลหน้า

## สรุป: มิติสัมพันธ์ทางสังคมวัฒนธรรมกับรูปแบบพระอุโบสถและ พระวิหารในพื้นที่คลองอ้อมนนท์

อาคารส่วนใหญ่ในกลุ่มอาคารกรณีศึกษา เป็นอาคารที่ได้รับการบูรณปฏิสังขรณ์ในสมัยหลัง บางหลังได้รับการบูรณะหลายครั้งหลายสมัย ทำให้ไม่สามารถสืบเนื่องไปถึงในสมัยอยุธยาตอนต้นได้เนื่องจากระยะเวลาที่ยาวนาน อาคารส่วนใหญ่จึงพังทลายหรือได้รับการบูรณะในสมัยต่อมาแล้ว ประวัติศาสตร์ของพื้นที่บริเวณนี้เริ่มเด่นชัดขึ้นในราวสมัยอยุธยาตอนกลางใน พ.ศ. 2081 เมื่อมีการขุดคลองลัดบริเวณบางกรวย และต่อมาใน พ.ศ. 2092 มีการตั้งบ้านตลาดขวัญขึ้นเป็นเมืองนนทบุรี หลักฐานดังกล่าวแสดงถึงการเข้ามามีบทบาทของกรุงศรีอยุธยาเหนือพื้นที่บริเวณนี้ อย่างชัดเจน ประวัติวัดหลายแห่งในกลุ่มคลองอ้อมนนท์ และกลุ่มคลองบางกรวย เช่น วัดชโล วัดแก้วฟ้า ล้วนเกี่ยวโยงไปถึงสมัยดังกล่าวทั้งสิ้นโดยอ้างอิงจากหลักฐานงานศิลปกรรม เช่น ใบเสมา (Chuvichean 1997: 72 - 78) แต่ในด้านของงานสถาปัตยกรรมนั้นไม่พบอาคารที่สามารถยืนยันได้แน่ชัด

การมีบทบาทของกรุงศรีอยุธยาบนพื้นที่บริเวณนี้สืบเนื่องมาจากกระทั่งในสมัยอยุธยาตอนปลาย นนทบุรีมีสภาพเป็นเมืองสวนผลไม้คู่กับเมืองบางกอกฝั่งธนบุรีในเวลานั้น เกิดการขุดคลองลัดอีกครั้ง (แม่น้ำเจ้าพระยาปัจจุบัน) ใน พ.ศ. 2179 ทำให้เส้นทางสัญจรหลักเปลี่ยน ส่วนคลองอ้อมนนท์มีสถานะเป็นโครงข่ายการสัญจรดั้งเดิมในพื้นที่ มีชุมชนอาศัยอยู่อย่างหนาแน่น รวมถึงปรากฏหลักฐานในแง่ของงานสถาปัตยกรรมที่ชัดเจนมากขึ้น อนึ่งกลุ่มอาคารซึ่งมีรูปแบบอย่างอยุธยาตอนปลายนั้น ส่วนหนึ่งอาจเป็นวัดซึ่งมีมาในสมัยก่อนหน้าและมาได้รับการบูรณะในสมัยนี้อีกครั้งหนึ่ง

ภายหลังจากเหตุการณ์การเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2 วัดส่วนใหญ่ได้ถูกทิ้งร้าง เนื่องจากผู้คนหลบหนีสงคราม วัดหลายแห่งได้รับการบูรณะ หลายแห่งกลายเป็นวัดร้างจนถึงปัจจุบัน และเป็นที่น่าสังเกตว่าวัดที่ยังคงร่องรอยหลักฐานอาคาร

แบบอยุธยาตอนปลายอย่างเด่นชัดนั้น จะอยู่บริเวณกลุ่มคลองอ้อมนนท์ตอนล่าง คลองอ้อมนนท์ฝั่งตะวันตกสอดคล้องกับข้อมูลทางด้านประวัติศาสตร์สังคมซึ่งระบุว่า พื้นที่บริเวณนี้มีการอยู่อาศัยโดยตลอดแม้ในคราวสงครามเสียกรุงครั้งที่ 2 ด้วยเป็นพื้นที่ซึ่งห่างจากจุดค่ายพม่า อีกทั้งอยู่ในเรือกสวนมีทางน้ำสัญจรที่สามารถเดินทางได้ง่าย จนกระทั่งสมัยธนบุรี - รัตนโกสินทร์ตอนต้น ผู้คนเริ่มเข้ามาอาศัยอยู่หนาแน่น ดั้งเดิม เป็นปัจจัยสำคัญหนึ่งที่ทำให้เกิดการสร้างและบูรณะวัดที่อาจมีความทรุดโทรม เนื่องจากขาดการทำนุบำรุง เริ่มปรากฏรูปแบบของงานสถาปัตยกรรมสมัย รัตนโกสินทร์ตอนต้น เช่น พระอุโบสถ วัดของพลู ที่มีการทำหน้าบันชั้นลดและมีการ เจาะช่องบัญชร อันเป็นรูปแบบที่ปรากฏในสมัยรัชกาลที่ 2 - 3 อาจเป็นการมาบูรณะ บนอาคารเดิม เนื่องจากลักษณะของฐานที่แอ่นโค้งรวมถึงพื้นที่ภายในที่มีการเจาะ ช่องโค้งแหลมเหนือหน้าต่าง ซึ่งเป็นเอกลักษณ์ในงานสถาปัตยกรรมอยุธยาตอนปลาย อาคารหลายหลังมีความใกล้เคียงกับรูปแบบวัดฝั่งธนบุรี สอดคล้องกับข้อมูลจาก วรรณคดี บทนิราศต่าง ๆ ที่บรรยายการเดินทางผ่านเส้นทางดังกล่าว รวมไปถึงการ เข้ามามีบทบาทของพระราชวงศานุวงศ์ในสมัยรัชกาลที่ 3 ในพื้นที่ซึ่งเห็นได้จาก การบูรณะวัดโพธิ์บางโอ

สำหรับลักษณะงานช่างแบบพระราชนิยมในสมัยรัชกาลที่ 3 มีปรากฏเด่นชัด บริเวณกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา และกลุ่มคลองบางใหญ่ สอดรับกับพื้นที่ สำหรับแม่น้ำ เจ้าพระยานั้น อย่างที่ทราบกันดีว่ากิจการค้าขายในสมัยรัชกาลที่ 3 รุ่งเรืองมาก แม่น้ำเจ้าพระยาจึงถือเป็นหัวใจสำคัญในการเดินทาง สำหรับพื้นที่คลองบางใหญ่ ตามข้อมูลทางประวัติศาสตร์ระบุว่า เป็นพื้นที่ซึ่งมีโรงหีบและปลูกอ้อยทำน้ำตาล ซึ่ง ถือเป็นสินค้าสำคัญในสมัยรัชกาลที่ 3 นั่นเอง พื้นที่นี้คงมีการอยู่อาศัยและเป็นย่าน การค้าการสัญจรที่คลาคล่ำไปด้วยผู้คน จนกระทั่งเกิดการชุกคลองมหาสวัสดิ์ในสมัย รัชกาลที่ 4

การเปลี่ยนแปลงที่สำคัญอีกครั้งหนึ่งซึ่งส่งผลต่องานสถาปัตยกรรมในพื้นที่คือ ช่วงเวลาหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง (พ.ศ. 2475) ซึ่งมีการบูรณปฏิสังขรณ์วัดหลายแห่ง ทั้งเนื่องจากความทรุดโทรมจากระยะเวลา และความเสียหายจากเหตุการณ์สงครามโลกครั้งที่ 2 เช่น พระอุโบสถ วัดเขียน เป็นต้น อีกปัจจัยหนึ่งที่ส่งผลต่อความเปลี่ยนแปลงของงานสถาปัตยกรรมนั้นคือการบูรณะซ่อมแซมโดยกลุ่มคนในพื้นที่ ซึ่งบางครั้งเกิดจากความไม่รู้และไม่เข้าใจรวมถึงมีค่านิยมในด้านความงามทางสถาปัตยกรรมที่เปลี่ยนแปลงไป อย่างไรก็ตาม ยังสามารถเห็นถึงร่องรอยรูปแบบดั้งเดิมได้ เช่น กลุ่มอาคารบางหลังที่มีการบูรณะโดยชาวบ้านในพื้นที่หรือเป็นวัดที่ชาวบ้านร่วมกันสร้างขึ้นเอง เช่น วัดศรีราชบุรินทร์ วิหารวัดจำปา (ปรากฏรูปแบบช่องหน้าต่างซุ้มโค้งแหลมแบบอย่างที่นิยมในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช แต่ข้อมูลจากภาพถ่ายเก่าและการตรวจสอบวัสดุทำให้พบว่าเป็นงานสร้างใหม่ในปัจจุบัน) ซึ่งยังคงรักษารูปแบบซึ่งเป็นสายพัฒนาการของรูปแบบดั้งเดิม หรืออาจเป็นงานสร้างในสมัยหลังแต่ก็ยังคงเลียนรูปแบบของอาคารที่มีอยู่แล้วในพื้นที่นั่นเอง อันแสดงถึงการรับรู้กับลักษณะรูปแบบสถาปัตยกรรมในวิถีที่คุ้นเคย

### ข้อเสนอแนะ

พื้นที่บริเวณคลองอ้อมนนท์มักได้รับการศึกษาในแง่ของร่องรอยงานศิลปกรรม สถาปัตยกรรมสมัยอยุธยาเป็นหลัก โดยที่ในความเป็นจริงแล้วเราอาจไม่สามารถศึกษาชี้ชัดเฉพาะงานศิลปกรรมสมัยใดสมัยหนึ่งเท่านั้น ด้วยเพราะพื้นที่คลองอ้อมนนท์นั้นเป็นพื้นที่ซึ่งมีการสืบเนื่องวิถีชีวิตและโดยตลอด รูปแบบงานจึงย่อมมีการเปลี่ยนแปลง จากการศึกษาที่พบว่า อาคารหลายหลังคงมีร่องรอยหลักฐานที่สะท้อนรูปแบบของงานสมัยอยุธยา และได้รับการต่อเติมเปลี่ยนแปลงเพิ่มในระยะต่อมา นอกจากนี้ในแต่ละกลุ่มพื้นที่นั้นก็ยังมีรูปแบบของงานทั้งที่เป็นรูปแบบร่วมกันซึ่งพัฒนามาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา และที่พัฒนาเนื่องมาจากประวัติศาสตร์และ

สภาพภูมิศาสตร์ในพื้นที่ของตน

อย่างไรก็ตาม การศึกษานี้มีข้อจำกัดในแง่ของข้อมูลหลักฐานเอกสาร และการจัดบันทึกทางประวัติศาสตร์ รวมไปถึงประวัติของวัดและข้อมูลด้านการบูรณะที่สามารถอ้างอิงได้ ด้วยข้อมูลเหล่านี้ของพื้นที่บริเวณนี้พบน้อยมาก รวมไปถึงการเปลี่ยนแปลงของสภาพพื้นที่ สังคม วัฒนธรรม ทำให้ไม่สามารถระบุอายุของอาคารแต่ละหลังได้อย่างแน่ชัด รวมถึงไม่สามารถเรียงลำดับของพัฒนาการรูปแบบของกลุ่มอาคารทั้งหมด แต่สามารถจัดกลุ่มอาคารอายุสมัยของอาคารได้เป็นกลุ่มใหญ่ รวมถึงแยกรูปแบบอาคารที่มีความเก่าแก่ และเป็นต้นแบบรวมถึงความเชื่อมโยงของรูปแบบอาคารในแต่ละกลุ่มพื้นที่ย่อยอันได้จากข้อมูลทางประวัติศาสตร์ของพื้นที่นั้น ดังนั้น หากมีการศึกษาเชื่อมโยงกับกลุ่มอาคารในพื้นที่อื่น ๆ อันมีลักษณะความเชื่อมโยงกัน เช่น ผังธนบุรี ปทุมธานี อาจทำให้เข้าใจถึงประวัติศาสตร์และการตั้งถิ่นฐาน ความเป็นมาและความสำคัญของชุมชน และความสัมพันธ์ระหว่างเส้นทางการคมนาคมทางน้ำ ชุมชน และงานพุทธสถาปัตยกรรม รวมทั้งคุณค่าของพื้นที่และบริบทโดยรอบในพื้นที่คลองอ้อมนนท์ จังหวัดนนทบุรี และพื้นที่อื่น ๆ ได้มากยิ่งขึ้น

## References

- Boonphuk, P. (2011). *Pūm nām 'amphāe bāng būa thōng* [Toponym of Bang Bua Thong District]. Bangkok: The Officer of Documentation and Information, Sukhothai Thammathirat Open University.
- Choisy, Abbé De. (1973). *Chotmāihēt rāi wan kāndānthāng sū prathēt Sayām nai pī khō. sō. nungphanhokrōipāetsiphā - nungphanhokrōipāetsiphok* [Journal de voyage to Siam During 1685 - 1686] (Sant Thor Komolbutr, Trans.). Bangkok: Kaona.
- Chuvichean, P. (1997). *Lūatlāi bāng bāep bon baisēmā wat khāngkhāo čhangwat nonthaburī* [Patterns on Sema of Kangkao Temple in Nonthaburi province]. *Muang Boran*, 29(1), 72 - 78.
- Committee on Organizing the Celebration in Honour of His Majesty the King. (1999). *Watthanatham phatthanākān thāng prawattisāt 'ēkkalak læ phūmpanyā čhangwat nonthaburī* [Cultural, developmental history, identity and knowledge of Nonthaburi province]. Bangkok: The Committee on Organizing the Celebration in Honour of His Majesty the King.
- Fine Arts Department. (1966). *Krom phra rāt wanglang* [Lord of Rear Palace]. Bangkok: Fine Arts Department.
- \_\_\_\_\_. (1994). *Prachum phongsāwadān phāk thī pāet sip sōngrāng phrarātcha phongsāwadān krung Sayām čhāk tonchabap khōng britit miosām krung lōn dōn* [Chronicle Vol.82 Royal Chronicle of Siam From the manuscript of the British Museum]. Bangkok: Fine Arts Department.
- \_\_\_\_\_. (2013). *Pakinka sinlapawatthanatham lem sip sām* [Miscellaneous Art and Cultural Vol. 13]. Bangkok: Fine Arts Department.

- Inscriptions in Thailand Database. (2006). *Chāruk bon phāēndin phao wat thēp ‘urumaphang* [Inscription on Earthenware at Thep Udampang Temple]. Retrived April 15, 2016, from [http://www.sac.or.th/databases/inscriptions/inscribe\\_detail.php?id=739](http://www.sac.or.th/databases/inscriptions/inscribe_detail.php?id=739).
- Jiratatsanakul, S. (2002). *Wat: phut sātsana sathāpattayakam Thai* [Temple: Thai Buddhist Architecture]. Bangkok: Thammasat university printing house.
- Kasetsiri, C. (2005). *Ayutthayā: prawattisāt læ kānmūrang* [Ayutthaya: History and Politics]. Bangkok: Thammasat university printing house.
- Loubere, L. & Simon, De. (1967). *Chotmāihētlālūbāe chabap sombūn: rātcha ‘ānāčhak Sayām* [The Kingdom of Siam] (Sant Thor Komolbutr, Trans.). Bangkok: Kaona.
- Leksukhum, S. (1997). Prāng khōngwat prāng lūang čhangwat nonthaburī kap kānkamnot ‘āyu [Dating Prang of Prang Luang Temple in Nonthaburi Province]. *Muang Boran*, 23(3), 63 - 70.
- National Archive of Thailand. Document in Rama V. (1858). *Rūang khut khlōng čhēdī būchā* [Digging Chedi Boocho canal]. (n.p.).
- National Archive of Thailand. Document in Rama VI. (1915). *Rūang song phūmisāt chapho mūrang nonthaburī. phūa khō dai ‘anuyāt hai kē rōngrīan khārātchakān phonlarūan* [Sending Geography of Nonthaburi to request permission for a civil servant school]. (n.p.).
- Natural Resources and environmental policy and planning. (2005). *Lēng singwētlōm thāng watthanatham rim khlōng ‘ōm non* [Cultural environment along Omnon Canal]. Bangkok: Officer of natural Resources and environmental policy and planning.

- Niladech, S. (2002). *Prawattisāt sathāpattayakam Thai* [History of Thai Architecture]. Bangkok: Thammasat university printing house.
- Panin, O. (1984). *Rāingān wičhai rīrang laksana ‘ākhān phak ‘āsai yān khlōng bāng kōk nōi* [Research Report on Residential Building in Bangkok Noi Canal Community]. Bangkok: Department of Architecture, Silpakorn University.
- Panyothin, A. (2009). *Kānsuksā phūa kamnot ‘āyu bōrānnasathān wat phō bāng ‘ō ๐๑. bāng krūai čhō. nonthaburī čhāk lakhān thāng bōrānnakhadī* [The study for dating archaeological site at Wat Phobang - O Amphoe Bang Kruai Changwat Nonthaburi on base archaeology evidence] (Master of Arts, Department of Architecture and Related Arts, Graduate School, Silpakorn University).
- Project in Honour of Her Majesty Queen Sirikit. (2014). *Changwat nonthaburī* [Nonthaburi province]. (n.p.).
- Samantarāt, S. (2005). *Wongsā witthayā sangkhēp wādūai sathāpattayakam phūm nithat thin bintha bāt rūa læ rīrang thī kīeokhōng* [A brief genealogy of Vernacular Cultural Landscape Architectures, Bin - tha - bart - rua with related issues]. Retrieved April 10, 2016, from <http://v1.midnightuniv.org/midnight2545/document9584.html>.
- Samittirat, K. (2006). *Kān plīanplāeng withī chīwit khōng chāo sūan bāng krūai nonthaburī rawāng Phō.Sō. sōngphan sīrōisīsiphā - sōngphanhārōisip ‘et* [The Changing Way of Life of The Orchards Man at Bangkruoi Nonthaburi During 1902 - 1968] (Master's Project, M.Ed. (History), Graduate School, Srinakharinwirot University).
- Seniwong, M. (1970). *Prawat khwāmpenmā khōng tontrakūn Sēnī wong* [History of the Seniwong Family Tree]. Bangkok: Naval Administration Department.

- Sunthornwohan (Phu), Phra. (1961). *Nirāt sunthōnphū* [Literary of Sunthorn Phu]. Bangkok: Kurusapa Business Organization.
- Suphanganach, M. (2002). *Kānsuksā phūa nēothāng kān'anurak wat nai chumchon rim khlōng 'ōm čhangwat nonthaburī* [A conservation study for temples of communities along Klong Aom canal, Nonthaburi province] (Master of Arts, Department of Architecture and Related Arts, Graduate School, Silpakorn University).
- Thongpan, S. (1997). Samrūat wat nai khēt mēnam 'ōm nonthaburī [Surveying Temple along Klong Aom canal, Nonthaburi province]. *Muang Boran*, 23(3), 17 - 49.
- Valipodom S. (1997). Bāng yai: chumchon čhao sūan nai khēt-nonthaburī [Bang Yai: Community of gardeners in Nonthaburi]. *Muang Boran*, 23(3), 50 - 62.
- \_\_\_\_\_. (2005). *Sangkhom lum mēnam čhaophrayā: phathanākān læ kān plīanplēng* [Community of Chao Phraya river basin: Development and Changing]. Retrieved April 10, 2016, from <http://lek-prapai.org/home/view.php?id=808>.
- Vella, Walter F. (1971). *Phēndin phranangklo* [Siam under Rama III] (Tongsopit, N. Trans). Bangkok: The Social Science Association of Thailand.
- Wongsa Dhiraj Snid, Krom Luang. (1983). *Nirāt phra pra thom* [Phra Prathom Literary]. Bangkok: Prayoonwong Printing.

**Interviewees:**

- Iam Chae, P. People in the Klong Aom canal community. 24 April 2016.
- Machaeng, C. People in the Klong Aom canal community. 22 April 2016.